

Lachgas of traangas?

Ieder die zich de Solex nog herinnert, weet dat het met behulp van dat rijwiel mogelijk was zich op twee manieren voort te bewegen: met gebruikmaking van de hulpmotor of, wanneer de benzine op was, op spierkracht. Ook al ging de laatste manier gepaard met heel wat meer inspanning dan de eerste, de berijder kon er verzekerd van zijn altijd vooruit te kunnen komen. Evenzo geldt voor de Nederlandse economie, dat deze niet tot stilstand behoeft te komen, wanneer de nationale hulpmotor (het aardgas) uitvalt, maar wel dat ten opzichte van het verleden met misschien maar halve snelheid kan worden vooruitgegaan en dat een heel wat grotere inspanning vereist zal zijn.

Het is duidelijk dat de daling van de aardgasopbrengsten die zich over enkele jaren zal gaan voordoen, ingrijpende gevolgen zal hebben voor de Nederlandse economie. De collectieve sector beurt dit jaar naar schatting omstreeks f 9 mrd. aan aardgasbaten en de bijdrage van het aardgas aan de lopende rekening van de betalingsbalans (export-opbrengsten + besparing op vervangende import) kan op ongeveer f. 15 mrd. worden geraamd. Wanneer de productie van aardgas dan ook geleidelijk zal afnemen en de energierekening met het buitenland van een overschot nu zal omslaan in een steeds toenemend tekort, zal dat niet nalaten diepe sporen te trekken door de Nederlandse financiële huishouding.

Over de gevolgen van de geleidelijke inkrimping van de energieproductie in Nederland kan men sombere geluiden beluisteren. Die geluiden waren ook te horen op de Landelijke Economistendag op 24 oktober jl. in Amsterdam waar vier inleiders hun licht lieten schijnen over de vraag hoe het „Nederland na de gasbel” zal vergaan. Prof. Weitenberg van het CPB voorzag een nullijn voor de reële contractlonen tot het jaar 2000; Dr. Duisenberg noemde de huidige ombuigingsoperatie van het kabinet-Van Agt slechts een voorloper van verdergaande beperkingen; Dr. Ruding van het IMF was van mening dat Nederland zich in de euforie van hoge aardgasopbrengsten in een zwakke internationale concurrentiepositie heeft gemanoeuvrerd en Drs. De Bruyne van de Shell sprak van „nuchterheid en versobering” om de energieproblemen de baas te kunnen.

Laten we eens proberen na te gaan op welke wijze zich in de Nederlandse economie de gevolgen van de teruglopende aardgasopbrengsten zullen kunnen manifesteren.

De productie en export van aardgas hebben in de jaren 1972-1976 geleid tot grote overschotten op de lopende rekening van de Nederlandse betalingsbalans, die in onvoldoende mate werden gecompenseerd door netto kapitaal-export. Als gevolg daarvan heeft de effectieve koers van de gulden een sterke appreciatie ondergaan (sinds 1970 ten opzichte van concurrenten op exportmarkten meer dan 30%). Dit heeft de concurrentiepositie van het Nederlandse bedrijfsleven onmiskenbaar verzwakt. Het gevaar dreigt dat, wanneer de Nederlandse betalingsbalans tekorten gaat vertonen als gevolg van een zich verslechterende energiebalans, de overige Nederlandse exportindustrie niet in staat zal zijn te voorkomen dat de externe positie sterk terugloopt.

In de collectieve sector zullen grote verschuivingen welhaast onvermijdelijk zijn. Hoewel het niet juist is te stellen dat het aardgas de oorzaak van de uitbreiding van de collectieve sector is geweest (de basis voor een endogene groei werd reeds gelegd voordat de aardgasbaten gingen stromen) heeft het de uitbreiding daarvan wel gemakkelijk gemaakt. Wanneer de omvangrijke financieringsbron van de aardgasopbrengsten wegvalt, zal het probleem van de prioriteiten-

afweging binnen de overheidsuitgaven zich nog veel klemmender dan nu het geval is, manifesteren. Het overschakelen op alternatieve energiebronnen zal buitengewoon grote bedragen voor investeringen (van overheid én particulier bedrijfsleven) vragen die een groot beslag leggen op de macro-economische ruimte (het overschakelen op kolen b.v. vergt enorme investeringen in infrastructurele voorzieningen, maar ook op milieugebied). Dit zal een zeer grote druk leggen op de doelstelling het financieringstekort binnen bepaalde grenzen te houden.

De lage prijs waarvoor het Nederlandse aardgas aan de Nederlandse basisindustrieën beschikbaar kon worden gesteld, heeft deze industrieën een groot comparatief voordeel in energie-intensieve produkten opgeleverd. Nederland is daardoor een zeer groot exporteur van deze produkten geworden. Wanneer echter aan het comparatieve voordeel van de goedkope energie een einde komt, zal een grote omschakeling van de produktiestructuur moeten plaatsvinden. Het is nodig daarop nu reeds te anticiperen en te proberen de relatieve positie van b.v. de verwerkende industrie op de exportmarkten te versterken. Dit zal een gigantisch omschakelingsproces vergen, waarvoor een veel langere periode nodig is dan voor b.v. een ombuiging in de overheidsuitgaven. De vertragingen die gepaard gaan met het ontwikkelen van andere produkten en markten en het vestigen van nieuwe bedrijven of het omschakelen van bestaande, zullen de termijn van 10 jaar zeker overtreffen.

Het is de vraag of een dergelijke termijn nog beschikbaar is voordat de aardgasopbrengsten beginnen te slinken. Naar mijn mening is dat het geval. Als adequate maatregelen worden getroffen, zal de vermindering van de aardgasbaten zich niet zo snel behoeven te voltrekken als ons nu wel wordt voorgespiegeld (d.w.z. binnen enkele jaren). In de eerste plaats moet een nog veel verdergaande beperking van het energieverbruik in Nederland kunnen worden bereikt, waardoor de opbrengsten van het aardgas over een groter aantal jaren kunnen worden uitgesmeerd. In de tweede plaats kunnen we proberen op korte termijn een eind te maken aan het exporteren van aardgas tegen „weggeefprijzen”. Hoewel op deze weg talrijke juridische voetangels en klemmen liggen, schatte Dr. Duisenberg dat daarmee binnen 3 jaar enkele miljarden te verdienen zouden zijn. In de derde plaats zou ook aan de Nederlandse basisindustrie, voor zover die via speciale contracten een zeer lage prijs voor het Nederlandse aardgas betaalt, geleidelijk aan een meer reële prijs voor het aardgas in rekening moeten worden gebracht. In de vierde plaats moet er een versnelde verdere verschuiving van het aardgasverbruik naar de kleinverbruiker plaatsvinden. Dit heeft het bijkomende voordeel dat een veel hogere kubieke-meter-prijs voor het aardgas kan worden geïncasseerd.

Naar mijn mening kan op die manier voldoende uitstel worden verkregen om de noodzakelijke omschakeling van de Nederlandse exportindustrie te bewerkstelligen. Maar dan moet er wel van nu af aan consequent in die richting worden gewerkt. Gebeurt dit niet, en blijven we met een energie-intensieve produktiestructuur zitten, dan kan het grote relatieve voordeel dat het aardgas ons heeft bezorgd omslaan in een even groot relatief nadeel. Lachgas worden dan traangas.

Inhoud

<i>Drs. L. van der Geest:</i> Lachgas of traangas?	1105
Column Gespreide verantwoordelijkheid, door Prof. Dr. B. Goudzwaard	1107
<i>Drs. A. H. A. van der Meer:</i> Een grotere rol voor het Internationale Monetaire Fonds	1108
<i>Drs. R. W. F. van Schalkwijk:</i> Arbeidsmarktsegmentatie (I). Over de inhoud van en de kritiek op de theorie van de dubbele arbeidsmarkt	1113
<i>Drs. G. J. Schotsman:</i> Automatiseringsheffing	1118
<i>Drs. M. Bruyn-Hundt:</i> De kostwinner eruit. Een eerste verkenning	1120
Notitie Exacte economie?, door Drs. F. B. van der Toorn	1125
Vacatures	1127
Au courant Het paradijs van de „nuttige werkloosheid”, door A. F. van Zweeden	1128
Boekennieuws P. Nijkamp en C. Verhage (red.): Ruimtegebruik en milieu, door Drs. J. van der Straaten	1130
Mededelingen	1131

Wie houdt er tegenwoordig nog rekening met uw bloedgroep?

ESB: bloedgoed voor uw bloedgroep.

Hierbij geef ik mij op voor een abonnement op *Economisch Statistische Berichten*.

NAAM: .....
STRAAT: .....
PLAATS: .....
BLOEDGROEP: .....
Evt.: no. collegekaart (studentenabonnement): .....
Ingangsdatum: .....

Ongefrankeerd opzenden aan* ESB,
Antwoordnummer 2524
3000 VB ROTTERDAM Handtekening:

*Dit adres alleen gebruiken voor opgeven van abonnementen.

Redactie

Commissie van redactie: H. C. Bos,
R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers,
P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck,
A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. van der Geest.
Redactie-medewerker: T. de Bruin.

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
3062 PA Rotterdam; kopij voor de redactie:
postbus 4224 3006 AE Rotterdam.
Tel. (010) 14 55 11, administratie: toestel 3701,
redactie: toestel 3790.

Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje
meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud,
getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementprijs: f. 137,28 per kalenderjaar
(incl. 4% BTW); studenten f. 96,72
(incl. 4% BTW), franco per post voor
Nederland, België, Luxemburg, overzeese
rijksdelen (zeepost).

Abonnementen kunnen ingaan op elke
gewenste datum, maar slechts worden
beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Betaling: Abonnementen en contributies
(na ontvangst van stortings/giro-
acceptkaart) op girorekening no. 122945,
of op bankrekeningno. 25.50.56.877 van
Bank Mees & Hope NV, Coolsingel 93,
3012 AE Rotterdam, t.n.v. Economisch
Statistische Berichten te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 3,30
(incl. 4% BTW en portokosten).
Bestellingen van losse nummers
uitsluitend door overmaking van de hierboven
vermelde prijs op girorekening no. 122945
t.n.v. Economisch Statistische Berichten
te Rotterdam met vermelding
van datum en nummer van het gewenste
exemplaar.

Advertentieverkoop:

Roelants/EPR
Postbus 53021
2505 AA Den Haag
Telefoon (070) 50 33 00
Telex 33101

Alle orders worden afgesloten en
uitgevoerd overeenkomstig de
Regelen voor het Advertentiewezen.

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
3062 PA Rotterdam, tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

Arbeidsmarktonderzoek
Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek

Gespreide verantwoorde- lijkheid

Enkele weken geleden heeft een CDA-commissie onder leiding van Prof. Steenkamp een volumineus rapport op tafel gelegd, waarin onze bestaande economische orde wordt ontleed en op een aantal wezenlijke punten deficiënt wordt bevonden. Het rapport, dat als titel draagt *Gespreide verantwoordelijkheid*, maakt duidelijk dat een economische orde als de onze als een orde-in-beweging moet worden gezien.

In een helder historisch overzicht wordt aangetoond, dat de schaduwzijden van de werking van een „vrije markteconomie” de overheid in het verleden hebben genoopt zich, als het ware stap voor stap, intensiever met het functioneren van die markteconomie te bemoeien. Was aanvankelijk deze bemoeienis door het sociale-vraagstuk-in-engere-zin beperkt, zo bleek toch na enkele decennia al een mededingingspolitiek noodzakelijk, waarna als een soort innerlijke noodzakelijkheid de stap naar een afzonderlijke werkgelegenheidspolitiek volgde.

Deze tendens van toenemende overheidsbetrokkenheid, die in onze tijd een nader complement heeft gekregen in een sociale-zekerheidspolitiek, een milieubeleid, en de aanzetten tot een inkomenspolitiek, is er niet een die tot het verleden behoort, maar een die ons ook in de toekomst begeleiden zal. Zal bijvoorbeeld een overheid, die te maken heeft met een voortdurende en hardnekkige structurele werkloosheid als uitkomst van nationale en internationale marktprocessen, niet geleidelijk in de positie komen te verkeren dat het noodzakelijk wordt invloed uit te oefenen op de mate van arbeidsintensiteit van investeringsbeslissingen, en zodoende de nog resterende vrijheidsmarges van het particuliere bedrijfsleven in de kern naar het leven staan? De dynamiek van onze samenlevingsorde (waaraan sommigen de onontkoombaarheid van een convergentie van de maatschappelijke systemen van oost en west hebben verbonden) wijst wel in die richting. Daarom komen de opstellers in hoofdstuk IV, par. 2 van hun rapport dan ook tot deze constatering:

„Wij moeten ons in dit rapport de vraag stellen of er niet een moment kan komen, dat je, voortgaande op deze weg, stuit op de vraag, of je verder kunt gaan met het vanuit de meso- en macrosfeer beperken van de beleidsruimte van de microsfeer. Er kan immers een moment komen dat dit moeilijk meer is te verenigen met ons verlangen naar een economische orde, waarin een intensieve en direct voelbare verantwoordelijkheidsbeleving mogelijk is. Met andere woorden: er komt een moment dat de beperkingen opgelegd vanuit de meso- en macrosfeer, hoe positief ook gemotiveerd, niet meer het micro-niveau kunnen oproepen tot het zelf aanvaarden van deze verantwoordelijkheden”.

Hiermee is ook de marsroute van het rapport in principe al bepaald: het accent behoort te worden gelegd op een

zodanige institutionele omvorming van onze huidige samenleving, dat economische verantwoordelijkheden op het vlak van de zorg voor de werkgelegenheid, van de zorg voor de zinvolheid van het werk, alsook op het vlak van het milieu en van de arbeidsverdeling met derde-wereldlanden meer dan tot dusver als zelfstandige verantwoordelijkheden van het bedrijfsleven kunnen gelden, zowel op ondernemings- als op bedrijfstaksniveau. De overheid kan dan haar gedetailleerde zorg op al die terreinen inperken, de bal toespelend aan degenen die gezamenlijk economische verantwoordelijkheid dragen, of behoren te dragen. De arbeidersmedezeggenschap hoort daartoe volgens het oordeel van de commissie te worden versterkt. De afweging tussen arbeidsmogelijkheden en mogelijkheden van loonstijging behoort bijvoorbeeld naar het oordeel van de commissie niet beperkt te blijven tot het nationale niveau, maar behoort primair een zaak van afweging binnen de ondernemingen zelf te worden — bij welke afweging de werknemers zelf uiteraard rechtstreeks betrokken zijn.

Op dit rapport is een interessante discussie gevolgd, zij het wat onrustig gevoerd, waarbij aan de ene kant Prof. Van den Doel en aan de andere kant Prof. Van Zuthem en Drs. Borstlap de degens hebben gekruist (in *Trouw* van resp. 3 oktober, 5 oktober, 7 oktober en 13 oktober). Van den Doel, die het rapport als een „onverantwoordelijk rapport” schenkt, baseert zijn aanval op de aanwezigheid van externe effecten bij economische beslissingen, die, wanneer de beslissingen gedecentraliseerd worden genomen, het z.g. prisoners' dilemma tot leven roepen. „Wanneer alleen de bedrijven, de bedrijfstakken en de sociale partners beslissen over lonen, prijzen en werkgelegenheid, voerspelt de theorie dat van die werkgelegenheid niets terecht komt”, zo schrijft hij in *Trouw* van 7 oktober. De offers die men moet brengen worden door elke deelpartij ontweken en op anderen afgewenteld. Beslissingen met belangrijke externe effecten vergen nu eenmaal — vgl. in dit verband Tinbergens optimumtheorie — een meer gecentraliseerd beslissingsniveau, tenzij men een volstrekt idealistisch, maar dan

ook utopisch, mensbeeld zou willen aanhangen. Het verweer van Van Zuthem en Borstlap heeft o.a. hierin bestaan, dat zij menen dat Van den Doel de mogelijkheid onderschat dat mensen concreet inspelen op voor hen overzienbare verantwoordelijkheden met een hoge intensiteit; en dat hij het appél daarop onvoldoende kansen geeft.

Wie deze discussie leest, bekriipt het gevoel — althans zo ging het mij — dat tot op zekere hoogte beide partijen gelijk hebben, maar elkaar van hun eigen gelijk onvoldoende hebben kunnen overtuigen. Ik geloof dat Van den Doel gelijk heeft, wanneer hij wijst op de onmogelijkheid, de thans bestaande werkloosheid van 200.000 mensen „aan te pakken” door de voorstellen van het rapport door te voeren. Het rapport mikt daartoe te zeer op de lange termijn.

Maar anderzijds hebben, dacht ik, de opstellers van het rapport volkomen gelijk, dat er een mogelijk positieve werking op de oplossing van het werkloosheidsprobleem van kan uitgaan, wanneer er een daadwerkelijke bereidheid bestaat om ter wille van het behoud van werkgelegenheid-voor-de-ander, eigen inkomenseisen te matigen en zo nodig zelfs tot onder de nullijn terug te brengen en dat een schaalverkleining die de nemers van beslissingen rechtstreeks confronteert met de consequenties daarvan voor anderen, wel degelijk kan leiden tot een ander, maar verantwoord gedrag. Op die manier wordt het prisoners' dilemma, waaruit alleen een gecentraliseerde aanpak nog enige uitkomst biedt, vermeden. Economisch-theoretisch gesproken hebben we dan te maken met een partiële internalisering van externe effecten (Vgl. Hirschmanns hoofdstuk daarover in zijn *Strategy of development*). Internalisering van externe effecten kan een (gedeeltelijk) substituuut voor centralisering zijn.

Daarom zie ik de beide benaderingen persoonlijk veeleer als complementair dan wezenlijk tegenstrijdig. Onder de door Van den Doel gekozen vooronderstellingen van het menselijk gedrag heeft hij strikt gelijk, maar de vraag blijft of die vooronderstellingen ter zake van het mensbeeld de enig mogelijke zijn.

Anderzijds zou in het verlengde van deze discussie, mijn vraag aan de opstellers van het CDA-rapport deze zijn, of zij van mening zijn dat reeds bij een beperkte herziening van de rechtsvorm van ondernemingen, en ook bij ontstentenis van een strak inkomensbeleid dat de algemene kaders voor de afweging op micro- en macro-niveau stelt, het door hen bedoelde appél tot het opnemen van nieuwe verantwoordelijkheden voldoende kans van slagen zal hebben. De wijzigingen die op micro-niveau nodig zijn, alsmede de beleidskaders die op macro-niveau als sequel van deze aanpak ter omringing en oriëntering niet kunnen worden gemist (juist vanwege de werking van externe effecten) zouden wel eens verdergaand kunnen zijn dan in het rapport van nu worden gesuggereerd.

3. *Gouldwaard*

Een grotere rol voor het Internationale Monetaire Fonds

DRS. A.H.A. VAN DER MEER*

Op 17 september jl. verscheen het jaarverslag 1978 van het Internationale Monetaire Fonds (IMF). In dit artikel wordt vooral aandacht besteed aan de beschouwingen in het jaarverslag met betrekking tot het internationale monetaire stelsel en de activiteiten van het Fonds. Daarnaast zullen enige belangrijke besluiten ter sprake komen die op de 33e jaarvergadering van het IMF (van 24-28 september jl. in Washington) werden genomen. Het blijkt dat in die vergadering de basis is gelegd voor een grotere rol van het IMF in de internationale liquiditeitsvoorziening en de kredietverlening aan vooral ontwikkelingslanden.

De internationale economische situatie

Onlangs kwam de Bank voor Internationale Betalingen in haar jaarverslag 1) tot de conclusie dat de internationale economische situatie zich het vorige jaar teleurstellend heeft ontwikkeld. Het beeld dat het IMF nu van de wereldeconomie schetst, wijkt hier niet veel van af. In het jaarverslag wordt dan ook opgemerkt dat de ontwikkeling van de internationale economie in het verslagjaar door vele teleurstellingen werd gekenmerkt. Een belangrijke maatstaf is wat dit betreft het verloop van de wereldhandel. Weliswaar groeide het volume van de wereldhandel in 1977 met 5%, ten opzichte van het jaar ervoor betekent dit een halvering van de reële groei. De GATT 2) becijferde de totale omvang van de wereldhandel in 1977 op \$ 1.120 mrd.; in reële termen gemeten zou dit slechts een groei van 4% betekenen.

Uitgesplitst naar de verschillende groepen landen, blijkt dat met uitzondering van de import van de niet-OPEC-ontwikkelingslanden en de export van de OPEC-groep, de groei van zowel de import als de export sterk is teruggelopen. Tabel 1 brengt dit in beeld.

Tabel 1. Ontwikkeling van de wereldhandel, % verandering t.o.v. voorafgaand jaar

	1974	1975	1976	1977
Volume wereldhandel	5,5	-5	12	5
Volume import				
- industriële landen	1,5	-7,5	14,5	5
- andere ontwikkelde landen	9,5	-7	5,5	1,5
- OPEC-groep	37,5	43,5	19	13
- niet-OPEC-ontwikkelingslanden	8,5	-6,5	4	5
Volume export				
- industriële landen	8	-4,5	10,5	4,5
- andere ontwikkelde landen	2	1	12	7
- OPEC-groep	-1	-11,5	14	14
- niet-OPEC-ontwikkelingslanden	5	1	13,5	6,5

Bron: Jaarverslag 1978, IMF, blz. 14.

In dit verband wijst het jaarverslag wederom op het toenemende gevaar van handelsbelemmerende maatregelen voor de ontwikkeling van de wereldeconomie 3). De Wereldbank ging hier bij monde van haar president McNamara verder op in door te wijzen op de nadelen die vooral de ontwikkelingslanden hiervan ondervinden. Hoewel deze landen slechts een gering deel van de industrieproducten leveren die door de industrielanden worden verbruikt, raakt de invoerbepijking van goederen als schoeisel en textiel hen in sterke mate. De ontwikkelingslanden worden dan ook relatief zwaar door protectionistische maatregelen getroffen, daar zij grote buitenlandse schulden hebben. De exportopbrengsten zijn nodig voor de schuldaflossing aan de zich zelf beschermende landen.

De oorzaak van de teleurstellende ontwikkeling van de wereldhandel moet vooral worden gezocht in de vertraagde groei van de verschillende nationale economieën. Wat de industrielanden betreft, speelde de ontwikkeling van de particuliere investeringen hierin een grote rol. Zowel in 1977 als in de eerste helft van 1978 bleven de investeringen achter als gevolg van de onbevredigende winstontwikkeling, de wat aangetrokken inflatie en de grotere instabiliteit van zowel het binnenlandse prijsniveau als van de wisselkoersen. In de industrielanden bedroeg de gemiddelde reële groei in 1977 dan ook slechts 3,7% tegen 5,4% het jaar ervoor. De economische groei van de andere ontwikkelde landen liep in verhouding minder terug, van 3,1% in 1976 tot 2,7% in 1977. Zorgelijk is evenwel dat het gemiddelde inflatiecijfer van deze landen opliep van 15,1% tot 17,8% daar dit de externe positie van deze landen zal verzwakken.

De landen van de OPEC-groep realiseerden eveneens een lagere reële groei. Ten opzichte van 1976 werd deze gehalveerd, maar bedroeg toch nog 6,3%. De terugval in de groei is het gevolg van het voeren van een minder expansieve politiek dan in de voorgaande jaren. Dit was nodig om de spanningen van een te snelle bestedingsgroei te vermijden en de opgelopen inflatie af te remmen. De niet-OPEC-ontwikkelingslanden konden de 5%-groei-trend van de laatste jaren handhaven, hetgeen in het licht van de teruggelopen wereldeconomie zeker niet onbevredigend kan worden genoemd.

De uiteenlopende economische ontwikkelingen in de verschillende landen en de teruggelopen wereldhandel leidden ertoe dat in 1977 de grote onevenwichtigheden in de betalingsbalanssituatie nagenoeg bleven voortbestaan. Ook voor 1978 voorziet het IMF geen wezenlijke verbetering. Weliswaar zal het overschot op de lopende rekening van de betalingsbalans van de industrielanden toenemen, het tekort van de niet-

* De auteur is verbonden aan de Centrale Rabobank te Utrecht en schreef dit artikel à titre personnel.

1) A. H. A. van der Meer, Jaarverslag van de Bank voor Internationale Betalingen: minder optimistisch, *ESB*, 23 augustus 1978.

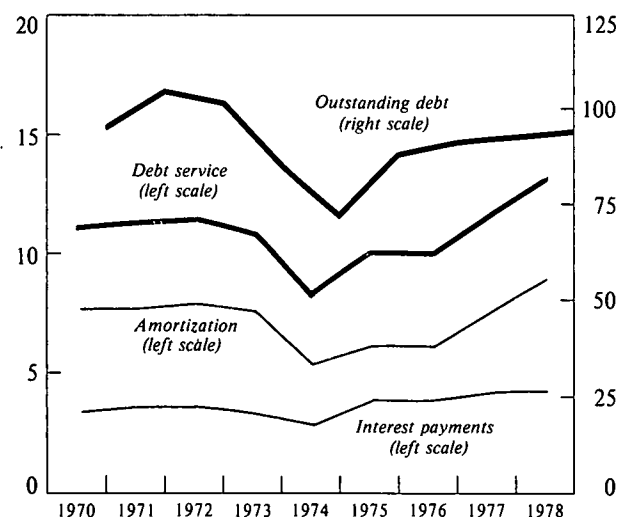
2) GATT, september 1978.

3) Zie voor de verschillende vormen van handelsbelemmeringen b.v. H. Gremmen en J.L.M. Pelkmans, Naar een beter begrip van protectie, *ESB*, 9 augustus 1978.

OPEC-ontwikkelingslanden zal evenwel oplopen van \$ 22 mrd. in 1977 tot \$ 30 mrd. dit jaar. Het IMF is daarmee veel optimistischer dan de OESO, die het tekort van de ontwikkelingslanden dit jaar op \$ 38 mrd. raamt 4).

De afgelopen jaren was er bij deze laatste groep landen nog sprake van een „gunstige betalingsbalanssituatie en nam het tekort geleidelijk af van \$ 38 mrd. in 1975 tot \$ 22 mrd. in 1977. Dit werd veroorzaakt door de ontwikkelingen in de industrielanden, welke positief op de exportmogelijkheden van de ontwikkelingslanden uitwerkten, en door het gevoerde aanpassingsproces. De terugval kwam in de loop van dit jaar op gang als gevolg van een verslechtering van de ruilvoet en de vergrote aanwending van exportgoederen voor eigen gebruik. De financiering van het betalingsbalanstekort leverde, evenals vorig jaar, niet te veel problemen op. Uit het jaarverslag kan worden afgeleid 5) dat de reservepositie van de niet-OPEC-ontwikkelingslanden zelfs verder is verbeterd. Het reservebezit van deze groep landen steeg van \$ 36,9 mrd. eind 1976 tot \$ 45,4 mrd. per ultimo 1977. Een bedrag van \$ 21,9 mrd. (\$ 26,6 mrd. in 1976) werd netto in het buitenland geleend, waarvan \$ 10,0 mrd. op officiële en \$ 13,1 mrd. op particuliere basis. Uit andere hoofde vloeide \$ 1,2 mrd. af. Zoals uit figuur 1 blijkt, is het aandeel van de officiële schuld het afgelopen jaar niet verder gedaald.

Figuur 1. De verdeling van de externe schuld van de niet-OPEC-ontwikkelingslanden over de verschillende groepen crediteuren, 1970-1978, in % van de totale schuld

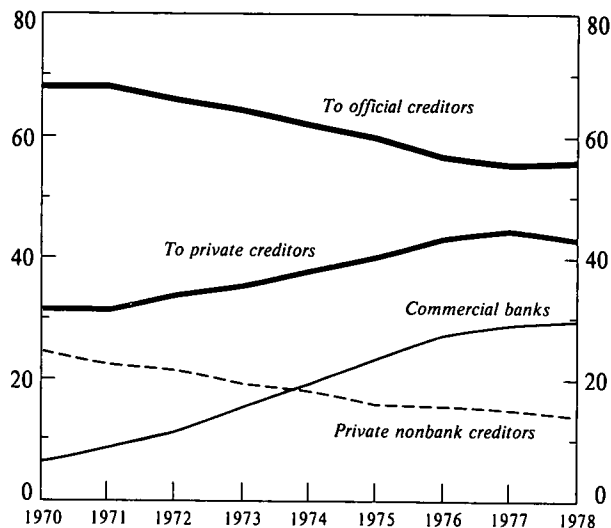
Daar deze schuld doorgaans een lager rentepercentage kent dan de particuliere (commerciële) schuld, is dit voor de financiële positie van deze landen een goede ontwikkeling, zoals ook uit figuur 2 valt af te lezen. Worden de niet-OPEC-ontwikkelingslanden naar regio's uitgesplitst, dan is er evenwel reden tot bezorgdheid. Er blijkt nl. een aantal landen te zijn, met name in Afrika, die met veel te grote schuldproblemen kampen. Verslechtert de positie van deze landen nog verder, dan staan hen bijna onoplosbare financiële problemen te wachten.

Het aanpassingsproces

Het IMF stelt een aantal regels voor het internationale economische aanpassingsproces voor, langs welke de wereldeconomie zich zou moeten herstellen. Allereerst dienen de overschotlanden in versterkte mate hun binnenlandse vraag en import te stimuleren. Bovendien moet in alle landen worden gepoogd de economische groei op te voeren zonder evenwel de inflatie aan te wakkeren. Ten slotte moet worden gestreefd naar een zo groot mogelijke stabiliteit van de wisselkoersen.

Alhoewel veel minder uitgewerkt, stemmen deze regels overeen met de aanbevelingen welke de Bank voor Interna-

Figuur 2. Schuld en debt-service ratio's 1970-1978 van de niet-OPEC-ontwikkelingslanden, in % van de export van goederen en diensten

tionale Betalingen onlangs in haar jaarverslag over 1977 noemde om de wereldeconomie in het goede spoor terug te brengen 6). De conferentie van staatshoofden en regeringsleiders deze zomer in Bonn toonde aan dat het besef dat aanpassing noodzakelijk is, tot velen is doorgedrongen. De praktische uitvoering ervan kost wat meer (politieke) tijd, al was het IMF tijdens de recente jaarvergadering wel optimistisch. Het vergrote besef dat gezamenlijke gecoördineerde stappen nodig zijn voor het herstel van de wereldeconomie en het feit dat de wisselkoersaanpassingen van de laatste twee jaren nu vruchten gaan afwerpen, ondersteunde dit optimisme. Bovendien verwacht het IMF in de Verenigde Staten volgend jaar een aanmerkelijk kleiner tekort op de lopende rekening van de betalingsbalans van de VS en op die van Japan een kleiner overschot. De weg naar het herstel lijkt derhalve te zijn ingeslagen.

Het internationale monetaire stelsel

Het IMF vervult een belangrijke rol ten aanzien van het functioneren van het internationale monetaire stelsel. Het was dan ook van groot belang dat op 1 april 1978 de tweede amendering van de fondsstatuten van kracht werd 7). Nadat de betreffende voorstellen op 30 april 1976 door de Raad van Bestuur waren aanvaard, was op 1 april jl. de goedkeuring ontvangen van 97 van het totale aantal leden (135), met samen 83,97% van het stemmenaantal.

Aangezien voor de bekrachtiging minimaal 80% van het totale aantal stemmen is vereist, kon de tweede amendering nu pas effectief worden. Een belangrijke wijziging in de fondsstatuten, betreffende artikel IV, is dat door deze amendering manipulatie van de wisselkoersen ten einde een effectieve aanpassing van de betalingsbalanssituatie te verhinderen of een oneerlijk concurrentie-oordeel te behalen, wordt vermeden. Het ondersteunen door het IMF van een te voeren externe aanpassingspolitiek door de lidstaten staat derhalve voorop. Een andere wijziging betreft het feit dat de lidstaten nu officieel de vrijheid hebben om deel te nemen aan de een of andere vorm van een valuta-arrangement. Deze in feite al sedert 1970 ontstane praktijk leidde ertoe dat er per ultimo juni 1978 95 lidstaten waren met een min of meer vaste

4) OECD, *Economic Outlook*, nr. 23.

5) Jaarverslag 1978, IMF, blz. 26 en 51.

6) Jaarverslag Bank voor Internationale Betalingen 1977-1978, hfst. 3.

7) Zie ook J. Gold, *Some first effects of the second amendment, Finance and Development*, september 1978.

wisselkoers. Hiervan hadden 63 landen hun valuta gekoppeld aan de waarde van een andere valuta (meestal de Amerikaanse dollar), 15 aan de SDR en 17 aan een groep van valuta's. Van de lidstaten namen er 38 deel aan een vorm van een valuta-arrangement.

Het verloop van de wisselkoersen gaf de afgelopen jaren een sterk schommelend beeld te zien. Dit was niet verwonderlijk, gezien de grote verschillen in onder meer de inflatie- en groeipercentages in de verschillende landen, in de effectiviteit van monetaire politiek, in de politieke situatie en in de mate van officiële interventies. Een herstel van de rust op de internationale valutamarkten kan eerst dan plaatsvinden, wanneer de economische stabiliteit in de verschillende landen terugkeert en de respectieve betalingsbalanssituaties in evenwicht zijn gekomen. Het IMF zal onder de nieuwe regeling betreffende het toezicht op het wisselkoersbeleid van de lidstaten dan ook meer aandacht gaan besteden aan de factoren, die van belang zijn voor het verkrijgen van een grotere binnenlandse economische stabiliteit. Hierbij kan worden gedacht aan een beoordeling van het gevoerde monetaire beleid en de gang van zaken betreffende het kapitaalverkeer met het buitenland. Er zal nadruk worden gelegd op het voorkomen van korte schommelbewegingen in het verloop van de wisselkoers om op deze wijze veel tijdelijke invloeden te elimineren. Ook ontstaat er dan de ruimte voor de monetaire autoriteiten om door een daadwerkelijke verandering in de wisselkoers het externe aanpassingsproces op gang te krijgen. Een te grote variatie in het koersverloop belemmert deze ontwikkeling.

Nederland heeft op de vorige jaarvergadering van het IMF zijn teleurstelling uitgesproken over het feit dat er relatief veel aandacht wordt besteed aan het voorkomen van korte schommelingen in de wisselkoers (8). Er zou meer moeten worden gelet op het belang van het stuwen van de wisselkoers in de richting van een op lange termijn gewenst niveau. Het was dan ook beter geweest om deze doelstelling, welke wel in de oude statuten staat vermeld, ook in de gewijzigde fondsstatuten op te nemen.

Een andere, hiermee samenhangende doelstelling is het streven naar een betere coördinatie van de in de verschillende landen gevoerde aanpassingspolitiek. In het verleden was de noodzaak tot aanpassing in de overschotlanden minder groot dan in de tekortlanden, daar de laatste landen met een gebrek aan internationale liquiditeiten kampten. Door ieder optredend oneerlijk concurrentievoordeel te bestrijden, wil het IMF de lasten van de externe aanpassingspolitiek beter over de verschillende landen verdelen. De betekenis van de wisselkoerspolitiek om samen met de te voeren binnenlandse economische politiek (vooral monetaire-, loon- en prijspolitiek) tot de gewenste externe aanpassing te komen, mag niet worden onderschat.

In dit verband heeft het IMF een onderzoek ingesteld naar de invloed van wijzigingen in de wisselkoers op het aanpassingsproces. Uit dit onderzoek blijkt dat een verandering in de wisselkoers gemiddeld genomen slechts voor één tot tweevierde gedeelte via volume-effecten doorwerkt op de handelsbalans in het betreffende jaar. Het restant komt, ceteris paribus uiteraard, later tot uiting. Het gevolg van de wisselkoersmutaties in 1977 zou derhalve eerst de komende twee jaren volledig doorwerken op de betalingsbalanssituatie. Deze time-lag vindt onder andere zijn oorzaak in het feit dat de handel vaak aan langer lopende contracten is gebonden en dat het tijd kost om hierin verandering te brengen. Het IMF concludeert ook dat de gevoerde wisselkoerspolitiek in de afgelopen jaren al tot herstel heeft bijgedragen door het verminderen van de invloed van de inflatie op de concurrentiepositie van de lidstaten, hoewel de effecten op de lopende rekening van de betalingsbalans van de betreffende landen, mede gezien de genoemde time-lag, nog niet al te duidelijk waren. Tabel 2 geeft een indruk van de invloed van de wisselkoers op de concurrentiepositie in een 14-tal industrielanden.

Uit de tabel blijkt dat over het algemeen de veranderingen in de wisselkoers hebben bijgedragen tot het verminderen van

Tabel 2. Wisselkoers en relatieve prijzen van 14 industriële landen, tweede kwartaal 1976 — tweede kwartaal 1978, in %

	Verandering in de ongecorrigeerde relatieve groothandels-prijs van industrieproducten	Verandering in de effectieve wisselkoers	Verandering in de gecorrigeerde relatieve groothandels-prijs van industriegoederen
Oostenrijk	-3,7	9,6	5,5
België	-10,4	7,4	-3,8
Canada	2,3	-16,1	-12,1
Denemarken	0,6	-1,9	-1,3
Frankrijk	2,4	-9,7	7,5
West-Duitsland	-9,1	14,0	3,6
Italië	20,9	-12,7	5,5
Japan	-10,6	27,7	14,2
Nederland	-2,5	8,2	5,5
Noorwegen	-3,0	-7,4	-10,2
Zweden	3,4	-13,7	-10,8
Zwitserland	-11,5	14,3	1,2
Verenigd Koninkrijk	21,4	-8,6	11,0
Verenigde Staten	0,8	-8,9	-8,2

Bron: Jaarverslag 1978, IMF, blz. 40.

de externe gevolgen van de inflatie. Wat Nederland betreft, wordt in het jaarverslag opgemerkt dat de beschikbaarheid van het aardgas voor de export van groot belang was voor de kracht van de gulden (8,2% verandering in de effectieve koers) en de verzwakking van de concurrentiepositie van de export-industrieën. Aangezien het aardgas echter na 1980 in betekenis gaat afnemen, zal er een verzwakking van de exportsector optreden die later moeilijk valt te redresseren.

Ten aanzien van de internationale liquiteitsvoorziening heeft het IMF, als gevolg van de gewijzigde statuten, tot taak het toezicht op de creatie van internationale liquiditeiten te verscherpen en te streven naar een toenemende rol van de Speciale Trekkingsrechten (SDR's). Dit toezicht is nodig omdat de creatie van internationale liquiditeiten nog steeds hoofdzakelijk door een uitbreiding van het dollarbezit buiten de Verenigde Staten tot stand komt. De oorzaak hiervan moet worden gezocht in de grote betalingsbalansonevenwichtigheden (en dan vooral in het tekort op de Amerikaanse betalingsbalans) en de daarmee gepaard gaande grote interventiebedragen, waarmee de centrale banken pogen het verloop van de wisselkoers binnen zekere grenzen te houden. Het officiële bezit aan deviezen nam in 1977 dan ook met 25% toe tot SDR 201,2 mrd. Daar de reserveposities in het fonds, de Speciale Trekkingsrechten en het monetaire goudbezit ongeveer in omvang gelijkbleven, kan worden geconcludeerd dat de toename van de hoeveelheid internationale liquiditeiten voor het merendeel uit dollars bestaat. Tabel 3 brengt dit in beeld:

Tabel 3. Samenstelling en omvang van de internationale reserves, in miljarden SDR's

	1970	1975	1976	1977	mei 1978
Reservepositie in het fonds	7,7	12,6	17,7	18,1	17,2
Speciale Trekkingsrechten	3,1	8,8	8,7	8,1	8,0
Deviezen	45,4	137,5	160,6	201,2	206,8
Goud (tegen SDR 35 per ounce)	37,0	35,5	35,3	35,4	35,5
Totale hoeveelheid internationale reserves	93,2	194,4	222,3	262,8	267,5

Bron: Jaarverslag 1978, IMF, blz. 44.

Ten aanzien van de spreiding van de reservetoeename wordt opgemerkt dat dit vooral tot een 11-tal landen is beperkt. Onderstaande tabel geeft dit voor deze landen aan (tabel 4).

De andere lidlanden leverden het restant van SDR 4,2 mrd. Wat de vier industrielanden betreft (Engeland, West-Duitsland, Japan en Italië), is de groei van de reservepositie veroorzaakt door de interventies, de korte kapitaalbewegingen en/of de opgenomen leningen. De landen van de OPEC-

8) De Nederlandsche Bank, Jaarverslag 1977, blz. 105.

Tabel 4. Reserve toename in een aantal landen, in miljarden SDR's.

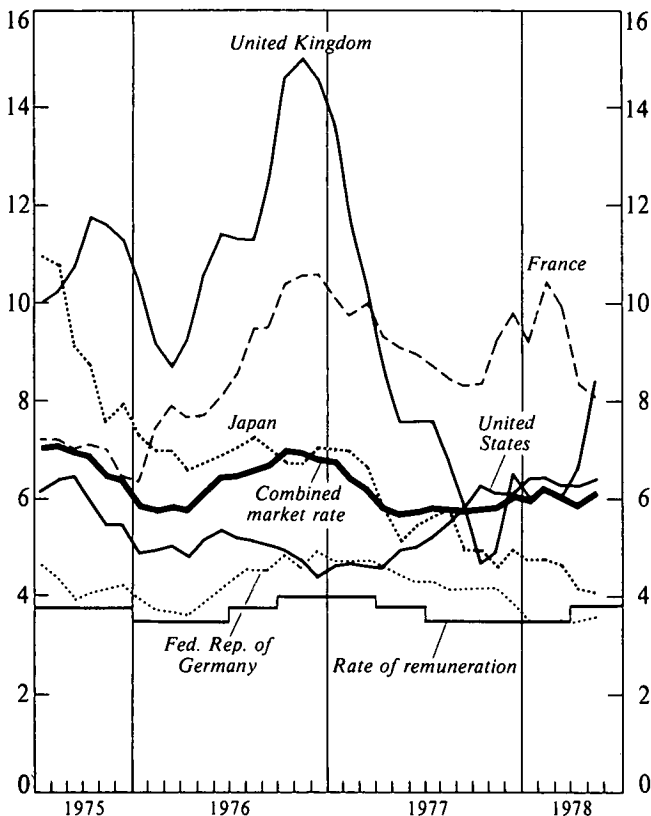
Engeland	13.8
Japan	4.6
Italië	3.8
West-Duitsland	2.3
Iran	2.5
Irak	1.8
Saoedi-Arabië	1.5
Libië	1.3
India	1.6
Argentinië	1.4
Korea	1.0

groep boekten aanzienlijke overschotten op hun betalingsbalans, hetgeen tot een toename van de reserves leidde. Voor de drie overige landen (India, Argentinië en Korea) gold dat zij hun import liberaliseerden en de bestaande beperkingen in het betalingsverkeer met het buitenland verminderden.

De zeer sterke groei van de hoeveelheid internationale reserves vooral door middel van een aanwas van vreemde valuta's, leidt tot de vraag of niet beter in de behoefte kan worden voorzien door middel van een vergroot beroep op de Speciale Trekkingsrechten. Een voorwaarde hiertoe is dat de SDR een aantrekkelijker reservemiddel wordt. Een mogelijkheid zou zijn het verhogen van de rente die het IMF aan de centrale banken betaalt op de SDR-tegoeden.

Momenteel wordt de rentevoet van de SDR bepaald op basis van de gemiddelde rente op bepaalde geldmarktbeleggingen in de vijf lidstaten met de grootste quota en het grootste gewicht in het SDR-mandje 9). Deze activa zijn de 3-maands Treasury Bills in de Verenigde Staten (aandeel 49%), het 3-maands interbank depositotarief in Duitsland (18%), de 3-maands United Kingdom Treasury Bills in Engeland (11%), het 3-maands interbank geldtarief in Frankrijk (11%) en het call moneytarief in Japan (11%). De rente wordt per kwartaal vastgesteld en ligt momenteel op 3,75%. Het verloop van de SDR-rente is in figuur 3 afgebeeld.

Figuur 3. Verloop van de SDR-rente en de vijf bepalende korte rentevoeten van juli 1975 tot juni 1978

Het ligt in de bedoeling het rentetarief van de SDR dat thans op ongeveer 60% van deze gemiddelde waarde ligt, te

verhogen tot 80% ervan. Een ander idee om het gebruik van de SDR te bevorderen is om de SDR een belangrijker rol toe te kennen in de financiële activiteiten van het fonds. Beide punten stonden op de agenda van de bijeenkomst van het Interim Committee van september 1978, waar werd besloten de rentebasis te verhogen tot 80%; het tweede punt wordt verder bestudeerd.

De activiteiten van het IMF

De aanvaarding van het tweede amendement op de fondsstatuten had eveneens grote invloed op het verloop van de door het IMF ondernomen activiteiten. Zo werd onder meer bepaald dat de rol van het goud zou verminderen ten gunste van de SDR's, hetgeen tot nieuwe activiteiten leidde. Ook de zesde algemene quotaherziening werd gelijktijdig met het tweede amendement van kracht. De quota zijn hierbij verhoogd van SDR 29,2 mrd. tot SDR 38,8 mrd. per 30 juni 1978. Het relatieve aandeel van de landen van de OPEC-groep werd tegelijkertijd verhoogd, terwijl dat van de andere ontwikkelingslanden gelijk bleef. Inmiddels is ook al gesproken over de zevende algemene quotaherziening. Hierbij wil men de quota zodanig verhogen — het Interim Committee sprak april 1978 over meer dan 50% — dat er voldoende liquide middelen zouden zijn om de komende vijf jaar de betalingsbalanstekorten eventueel naar behoren te kunnen financieren. Nederland heeft hier tegen ingebracht dat deze bedragen gefinancierd zouden moeten worden door middel van een tijdelijke aanvullende financieringsfaciliteit en niet door middel van een permanente quotaverhoging 10).

Op de jaarvergadering is nu officieel besloten de quota te verhogen met SDR 20 mrd. tot SDR 60 mrd. Dit komt overeen met een verhoging van 50%. Een tweede belangrijk punt betreft de creatie van nieuwe SDR's ten bedrage van SDR 12 mrd, verspreid over drie gelijke jaarlijkse hoeveelheden. Het huidige bedrag van SDR 9,3 mrd. komt daardoor uit op SDR 21,3 mrd. De toewijzing van de nieuwe trekkingsrechten geschiedt naar rato van de quota. De grote industrielanden ontvangen op deze wijze ruim de helft van de toewijzingen. Van een aantal landen worden de toewijzingen extra verhoogd (Saoedi-Arabië, Iran, Irak, Zuid-Korea, Koeweit, Libië, Libanon, Oman, Qatar, Singapore, Verenigde Arabische Emiraten) ten koste van Taiwan, dat geen toewijzing krijgt. Aangezien beide maatregelen — quota-verhogingen en SDR-creatie — gelijktijdig zullen ingaan, is het mogelijk dat landen hun quotaverhoging (deels) betalen met de nieuwe trekkingsrechten. Door deze besluiten zal het IMF over meer middelen beschikken om kredieten te verstrekken aan in financiële moeilijkheden verkerende landen.

Hoewel het totale bedrag dat aan SDR's is gecreëerd thans nog steeds SDR 9,3 mrd. bedraagt, bereikte de totale activiteit van het SDR-departement met een beroep van SDR 3,2 mrd.

9) Sedert 1 juli 1978 behoren tot het SDR-mandje de volgende valuta's met het volgende procentuele gewicht:

Amerikaanse dollar	33
Duitse mark	12,5
Japanse yen	7,5
Frans frank	7,5
Pond sterling	7,5
Italiaanse lire	5
Nederlandse gulden	5
Canadese dollar	5
Belgische frank	4
Riyal van Saoedi-Arabië	3
Zweedse kroon	2
Iranese rial	2
Australische dollar	1,5
Spaanse peseta	1,5
Noorse kroon	1,5
Oostenrijkse schilling	1,5

100

10) De Nederlandsche Bank, Jaarverslag 1977, blz. 107.

een recordjaar. De transfers tussen de lidstaten stegen van SDR 0,4 mrd. tot SDR 1,3 mrd. en de netto betalingen aan de algemene rekening namen toe tot SDR 0,6 mrd., waardoor het tegoed op de algemene rekening opliep tot SDR 1,4 mrd. Dit is ruim tweemaal zoveel als in het voorafgaande verslagjaar.

Het Nederlandse bezit aan SDR's liep in het verslagjaar terug van SDR 542 mln. vorig jaar tot SDR 433 mln. per 30 april 1978, ondanks het feit dat SDR 11 mln. aan rente werd ontvangen (Nederland staat hierbij na Duitsland op de tweede plaats). Dit bedrag komt overeen met 183,5% van het aan ons land toegewezen bedrag, waardoor Nederland relatief de één na grootste crediteurpositie inneemt (Barbados 197,8%).

In de algemene rekening bedroeg het bruto nieuwe beroep op de middelen van het fonds SDR 2,5 mrd. en bleef daarmee 50% achter bij het saldo van het vorige jaar. Het nieuwe beroep was als volgt verdeeld (bedragen in miljoenen SDR's):

	30 april 1976	30 april 1977	30 april 1978
Reservetranche (goudtranche)	1.324	161	136
Krediettranche	461	2.370	1.937
Buffervoorraad faciliteit	5	-	-
Compensatoire faciliteiten	828	1.753	332
Uitgebreide faciliteit	8	190	109
Oliefaciliteit	3.966	437	-
Bruto beroep	6.592	4.911	2.514

Bron: Jaarverslag IMF 1978, blz. 64.

Wat het beroep op de krediettranche betreft, maakte Engeland het grootste gebruik (65%) van deze faciliteit met SDR 1.250 mln., Zuid-Afrika nam SDR 123 mln. op, Egypte SDR 105 mln. en Italië SDR 90 mln. Het beroep op de andere genoemde faciliteiten liep verder terug, deels wegens opheffing van de betreffende faciliteiten.

Ten einde landen met hardnekkige grote betalingsbalans-

onevenwichtigheden te kunnen helpen, is vorig jaar de aanvullende faciliteit (de „Witteveen-faciliteit") in het leven geroepen. Het zal van start gaan wanneer de benodigde bedragen welke het IMF hiervoor moet lenen, zijn ontvangen. Er is reeds een bedrag van SDR 8,75 mrd. toegezegd door 14 lidstaten en de Zwitserse Nationale Bank. In de periode september 1977/1978 bedroeg de rentevergoeding hierover 7%. Nederland heeft een bedrag van SDR 100 mln. toegezegd.

Om alle kredietverleningen te financieren moest het IMF een beroep doen op de Algemene Leningsovereenkomsten (General Arrangements to Borrow). Per ultimo 1978 had het fonds in totaal voor SDR 8,1 mrd. aan leningen uitstaan (25% van de totale quota). De bedragen zijn vooral afkomstig van de Verenigde Staten (27% van het totaal), Deutsche Bundesbank (25%), Japan (20%), Frankrijk (6%), Engeland (6%), Italië (4%) en Nederland (4%, oftewel SDR 333 mln.).

De goudverkopen van het IMF bedroegen door middel van 12 openbare verkopen en directe verkopen aan lidstaten tot nu toe in totaal 24,8 mln. ounce. Zoals bekend ligt het in de bedoeling 50 mln. ounce te verkopen in een periode van vier jaar. De helft wordt openbaar geveild en de andere helft wordt tegen de officiële prijs aan de lidstaten terugverkocht.

De netto opbrengst van de veilingen wordt in een Trust Fonds gestort 11). Het geld wordt aangewend voor het verlenen van additionele betalingsbalanshulp aan ontwikkelingslanden tegen 0,5 à 1% rentevergoeding per jaar. Een groep van 59 landen komt hiervoor in aanmerking. Tot nu toe hebben 43 landen een beroep op het Trust Fonds gedaan voor in totaal SDR 841 mln. De grootste bedragen gingen naar Pakistan, Egypte, de Philippijnen en Bangladesh (alle meer dan SDR 50 mln.). De middelen van het fonds bedroegen, halverwege de verkoopperiode van vier jaar, SDR 840 mln.

11) Zie D. Gupta, The operation of the Trust Fund, *Finance and Development*, september 1978.

*Het VNO behartigt als centrale organisatie de gemeenschappelijke belangen van ondernemingen in industrie, bank- en verzekering-
wezen, verkeer, handel en visserij.*

vno

Het Verbond van Nederlandse Ondernemingen heeft plaats voor

TWEE STAFMEDEWERKERS

bij haar Activiteitengroep Ontwikkeling Bedrijfsleven.

Het zal de taak van deze economen zijn om de secretariaatswerkzaamheden van commissies, welke werkzaam zijn op het terrein van

- het economisch structuurbeleid
- het milieu- en energiebeleid,

te begeleiden.

Voor beide vacatures denken wij aan een ervaren (macro)-econoom met ruime praktische kennis van de structuurproblematiek of onderdelen daarvan. Leeftijd 30-45 jaar.

Inlichtingen bij/sollicitaties (met pasfoto) aan Th. A. van der Vat, Hoofd Personeel en Organisatie VNO, Postbus 93093, 2509 AB 's-Gravenhage, tel. 070-81.41.71.

Arbeidsmarktsegmentatie (I)

Over de inhoud van en de kritiek op de theorie van de dubbele arbeidsmarkt

DRS. R. W. F. VAN SCHALKWIJK*

In onderstaand artikel zal worden ingegaan op de inhoud van de theorie van de dubbele arbeidsmarkt. Deze theorie heeft, allereerst in de VS, doch later ook daarbuiten, in de loop van de jaren zeventig nogal de aandacht getrokken. Ook in Nederland is, gezien verschillende publikaties, deze theorie naar voren gekomen en vindt zij ingang als basis voor beleid. In het tweede deel van dit artikel, dat volgende week in ESB verschijnt zal de kritiek die in het algemeen op de theorie wordt uitgeoefend ter sprake komen.

dit artikel, dat volgende week in *ESB* zal verschijnen wordt de kritiek op de theorie behandeld.

De scheiding in de industriële of bedrijfstakkenstructuur

De scheiding in de industriële structuur komt kort gezegd hierop neer: er zijn aan de ene kant grote organisaties die voornamelijk primaire, „goede” banen ter beschikking hebben. Deze organisaties werken voornamelijk kapitaalintensief en betalen over het algemeen hoge lonen. Aan de andere kant zijn er kleinere organisaties, die een voornamelijk arbeidsintensief karakter hebben en die over het algemeen lage lonen betalen: het gaat hier om in hoofdzaak secundaire, „slechte” banen. Het idee van het bestaan van een dergelijke tweedeling is ook terug te vinden bij Galbraith 3), waar hij spreekt over „the planning system” en „the market system”.

Vanuit de theorie van de dubbele arbeidsmarkt wordt een aantal verklaringen aangevoerd voor het ontstaan van deze tweedeling. Reich c.s. 4) zien de oorsprong in de overgang van „competitive capitalism” naar „monopoly capitalism”. In dit proces wordt de productie steeds meer afgestemd op het bestaan van massamarkten. Dit leidt tot toenemende mechanisering en standaardisering. De grote kapitaalintensieve bedrijven, die een voorsprong kunnen nemen, creëren barrières voor andere om op dezelfde markt te opereren. Zoals Galbraith ook stelt wordt door deze organisaties getracht om hun omgeving zoveel mogelijk te beheersen. Dit houdt volgens Reich c.s. onder meer in, dat door de behoefte aan stabiele afzetmarkten onzekere productieprocessen worden afgestoten, b.v. door onderaanneming en uitbesteding. Er ontstaat dan een zogenaamde „industrial periphery” waaruit de secundaire sector voortkomt.

Een analoge verklaring wordt gegeven door Piore 5). Volgens Piore wordt de mate van arbeidsverdeling waarbij de productie nog winstgevend is, bepaald door de grootte van de afzetmarkt. Voor die bedrijven, die technische en organisato-

Inleiding

In de theorie van de dubbele arbeidsmarkt wordt gesteld, dat de arbeidsmarkt bestaat uit twee segmenten. Een primair segment met „goede banen” en een secundair segment met „slechte banen”. De scheiding in segmenten komt tot uiting in een geringe mobiliteit tussen de segmenten. Het ontstaan van deze segmenten wordt vaak gezien als de uitkomst van een historisch proces. „We define labor market segmentation as the historical process whereby political economic forces encourage the division of the labor market into separate submarkets or segments, distinguished by different labor market characteristics and behavioral rules” 1). Mok 2) voegt aan deze definitie ook technische factoren toe als oorzaak van segmentatie.

In het vervolg zal allereerst worden ingegaan op de oorzaken van de segmentering. Daarbij zullen de scheiding in de bedrijfstakkenstructuur, de scheiding in de functiestructuur, het functioneren van interne arbeidsmarkten en de verwachtingen, attitudes en het gedrag van de arbeidsmarktpartijen ter sprake komen. Daarna zal aandacht worden besteed aan de gevolgen van arbeidsmarktsegmentatie en aan de oplossingen, die daarvoor worden aangevoerd. In het tweede deel van

Een belangrijke activiteit van het IMF is ook de consultatie door de lidstaten. Het gewijzigde artikel IV van de fondsstatuten schrijft voor dat de lidlanden regelmatig met het IMF over het gevoerde beleid in overleg moeten treden. In het verslagjaar voerde het IMF dan ook 94 maal overleg met de verschillende regeringen. Ook de technische bijstand die het fonds aan de lidstaten kan verlenen, nam verder toe. Nu het IMF dank zij het vergrote kapitaal meer armslag krijgt, mag worden verwacht dat het fonds in versterkte mate het internationale aanpassingsproces kan begeleiden. Het feit dat een grote meerderheid van de 135 leden achter de kapitaalvergroting stond, is wat dit betreft een hoopvol teken.

A.H.A. van der Meer.

*De auteur studeert economie aan de Rijksuniversiteit te Groningen na een studie bedrijfskunde te Delft. Hij dankt Prof. Dr. C. de Galan voor de kritische bespreking van en waardevolle suggesties bij een eerder concept.

1) Michael Reich, David M. Gordon en Richard Edwards, A theory of labor market segmentation, *The American Economic Review*, vol. 63, 1973, blz. 359.

2) A. L. Mok, Is er een dubbele arbeidsmarkt in Nederland?, in: *Werkloosheid. Aard, omvang, structurele oorzaken en beleidsopties*. Pre-adviezen van de Vereniging voor Staathuishoudkunde, 1975, blz. 149.

3) John Kenneth Galbraith, *Economics and the public purpose*, New York, 1973.

4) Reich c.s., op cit.

5) Zie A. Vissers, E. Koopmans, F. Valkenburg en J. van Wezel, Sociale ongelijkheid op de arbeidsmarkt, in: J. J. van Hoof en A. Martens (red.), *Arbeidsmarkt en ongelijkheid*, *Sociologische Gids*, 1977, nr. 1/2, blz. 43.

rische vernieuwingen willen benutten, is het noodzakelijk voortdurend de afzetmarkt te vergroten ten einde de hogere kosten van de arbeidsdeling goed te maken in de opbrengst. De stijgende vaste kosten en de geringere flexibiliteit van het produktie-apparaat moeten goed worden gemaakt door standaardisering van de produktie en door een grotere stabiliteit en voorspelbaarheid van de vraag naar die produktie. Om dit laatste te bereiken worden stabiele en gestandaardiseerde delen van de produktie eventueel van concurrerende bedrijven overgenomen. Waar Reich c.s. het afstoten van onzekere produktieprocessen benadrukt, komt bij Piore vooral het aantrekken van zekere produktieprocessen naar voren. De beide ontwikkelingen versterken elkaar in het creëren van een tweedeling.

Zowel bij Reich c.s. als bij Piore speelt de technische ontwikkeling via de keuze van de produktietechnieken een belangrijke rol. De scheiding komt dan ook tot uiting in kapitaalintensieve produktietechnieken in de bedrijven in het primaire segment en arbeidsintensieve produktietechnieken in de bedrijven in het secundaire segment.

Bedrijven, die door technische vernieuwingen een hoge arbeidsproductiviteit kunnen bereiken, zijn daardoor ook vaak in staat hogere lonen te betalen (vaak na druk van b.v. de vakbeweging). Deze hogere lonen leiden op zich weer tot meer investeringen in arbeidsbesparende produktiemethoden. Er zijn dan twee processen werkzaam. Enerzijds kunnen deze nieuwe methoden leiden tot een verminderde vraag naar arbeid, wat weer zou kunnen leiden tot lagere lonen (evenwichtsherstellend, negatief „feedback“-proces). Een toepassing van de nieuwe produktiemethoden kan echter ook leiden tot een hogere arbeidsproductiviteit, hetgeen weer hogere lonen tot gevolg kan hebben (positief „feedback“-proces). Indien de positieve „feedback“-effecten overheersen, is het uit elkaar groeien van de segmenten een feit.

Tot zover is er slechts sprake van een scheiding n.a.v. een gedifferentieerde loonontwikkeling. Daarnaast is er ook sprake van een verschil in de aard van de banen tussen de beide segmenten, waardoor in het primaire segment de „goede“ banen ontstaan en in het secundaire segment de „slechte“ banen. Kenmerkend voor de banen in het primaire segment zijn o.a. hoge lonen, hoge arbeidsproductiviteit, mogelijkheden voor promotie, goede werkomstandigheden, hoge status, vaste betrekking, intrinsieke factoren bij het werk, mogelijkheid voor „on-the-job training“ e.d. Banen in het secundaire segment worden daarentegen gekenmerkt door de afwezigheid van dergelijke positieve omstandigheden.

De bedrijven in het primaire segment worden gekenmerkt door een kapitaalintensieve produktie, hoge winsten, een monopolistische of oligopolistische marktform, het bezit van een gesloten interne arbeidsmarkt, een grote mate van marktbeheersing en een grote omvang. In het secundaire segment is sprake van arbeidsintensieve produktie, lage winsten, vrijwel volledige mededinging, geringe marktbeheersing, prijsafhandelbaarheid, kleine omvang enz.

Het verschil in de aard van de banen hangt samen met de scheiding in de functiestructuur, die in het vervolg nog aan de orde komt. Bij de scheiding in de industriële structuur is van belang dat deze dwars door de traditionele bedrijfstakkenindeling kan lopen. De scheiding kan zowel binnen een bedrijfstak als tussen bedrijfstakken onderling ontstaan. De oorzaak van de scheiding in de industriële structuur ligt in een opeenvolging van het gebruik van de monopolieposities: door het opwerpen van barrières kan de verworven monopoliepositie worden bestendigd en worden uitgebouwd. Allereerst is er sprake van een informatiemonopolie ten aanzien van technische vindingen met betrekking tot het produkt of het produktieproces. Deze positie kan worden gehandhaafd door middel van b.v. patenten waardoor diffusie van de technische kennis wordt vertraagd. Vervolgens wordt dit voordeel omgezet in een prijsmonopolie, hetgeen leidt tot een markt (-aandeel)-monopolie. Deze positie kan b.v. door voor anderen prohibatieve reclame-uitgaven worden vastgehouden. Op deze ma-

nier wordt dan een (financiële) basis gevormd voor nieuwe technische vernieuwingen en voor het ontplooiën van andere activiteiten.

De scheiding in de functie- of beroepenstructuur

Naast de scheiding in de industriële structuur, wordt de scheiding in de functiestructuur als oorzaak voor het ontstaan van een dubbele arbeidsmarkt aangegeven. Ook hierbij speelt de technische vernieuwing een belangrijke rol. Deze heeft allereerst geleid tot een differentiatie in functies als gevolg van de verdergaande arbeidsdeling, die daarmee gepaard ging (6). Er ontstond een reeks banen die semi-geschoold werk vereisten (7). Door Piore wordt ook een wisselwerking tussen de grootte van de afzetmarkt en de mate van arbeidsdeling geconstateerd. De technische ontwikkeling leidt tot een polarisatie in functies, die de arbeidsmarktsegmentatie in de hand werkt. Mok merkt hierover op: „Iedere investering in nieuwe machines en apparatuur, iedere verhoging van de graad van mechanisering en automatisering bleek enkele hoger gekwalificeerde functies in het leven te roepen, maar nog veel meer lager gekwalificeerde banen te scheppen (8). De Sitter (9) komt vanuit een socio-technische benadering van organisaties, op theoretische gronden ook tot de conclusie dat vergaande arbeidsdeling tot polarisatie leidt. Hij stelt, dat bij het volvoeren van transformaties, twee functies dienen te worden onderscheiden:

- de regelfunctie: dit is het kiezen van de toe te passen relaties;
- de bewerkingsfunctie: dit is het toepassen van de gemaakte keuze.

De arbeidsverdeling kan dan worden gezien als de verdeling van regelfuncties en bewerkingsfuncties over een groep mensen. Op basis van een systeem-theoretische analyse kan vervolgens worden geconcludeerd, dat bij bewerkingsplitsing regelfuncties vrijkomen (10). Toegepast op de theorie van de dubbele arbeidsmarkt kan worden gesteld, dat de banen in het primaire segment overwegend regelfuncties inhouden en de banen in het secundaire segment overwegend bewerkingsfuncties. Of, zoals Reich c.s. stellen: „...segmentation legitimizes inequalities in authority and control between superiors and sub-ordinates (11).

De technische verandering werkt ook op een andere wijze door op de verdeling van de banen. Bij een voortschrijdende technische ontwikkeling is het voor de hand liggend om die mensen in te schakelen die reeds vertrouwd zijn met betrekkelijk gecompliceerde machines en instrumentaria. Degene die op dit gebied ervaring heeft, kan dan een voorsprong op andere werknemers nemen. Dit leidt tot een onderscheid tussen „primaire“ werknemers en „secundaire“ werknemers. De mogelijkheid voor on-the-job training speelt hierbij een belangrijke rol. Het werken met veranderende technieken vereist een zekere mate van ervaring die vrijwel uitsluitend in het werk zelf kan worden geleerd. On-the-job training leidt hierbij tot bedrijfsspecifieke of bedrijfstakspecifieke kennis (12).

Hierbij komen de belangen van degene die de kennis verwerft, en van de organisatie die de kennis verschaft, parallel te liggen. Immers, de in de werknemers geïncorporeerde bedrijfsspecifieke kennis is voor de organisatie van

6) Reich c.s., op. cit.

7) N. Bosanquet en P.B. Doeringer, Is there a dual labour market in Great Britain?, *The Economic Journal*, nr. 33, 1973, blz. 434.

8) Mok, op. cit., blz. 151.

9) L. U. de Sitter (red.), *Technologie en organisatie*, Alphen a/d Rijn, 1974.

10) De Sitter, op.cit., blz. 244 e.v.

11) Reich c.s., op.cit., blz. 364.

12) Bosanquet en Doeringer, op.cit., blz. 424.

groot belang en moeilijk snel te vervangen; het aanleren van deze kennis vergt vaak een lange tijd en de organisatie heeft daarvoor vaak relatief veel geld geïnvesteerd. De posities die deze mensen innemen krijgen daardoor een aantal „primaire” kenmerken. De organisatie zal proberen deze werknemers te behouden door aantrekkelijke voorzieningen aan die posities te verbinden, b.v. de mogelijkheid om nog meer kennis op te doen, promotievooruitzichten, pensioenvoorzieningen e.d.

De positie van de werknemer wordt hierdoor mede beïnvloed. Door het bezit van bedrijfsspecifieke kennis wordt enerzijds zijn mobiliteit geringer en anderzijds zorgen de aantrekkelijke primaire en/of secundaire arbeidsvoorwaarden ervoor dat het uitkijken naar een andere werkkring minder attractief wordt.

Reich c.s. 13) zien deze oorzaak van segmentatie als de resultante van een doelbewuste strategie van de werkgevers ten einde de produktiefactor arbeid te kunnen beheersen. Door de bedrijfsspecifieke kennis wordt de afhankelijkheid van de werknemer ten opzichte van de organisatie vergroot. Dit verlicht de beheersingsproblemen van de werkgevers. Het z.g. paternalisme of „welfare capitalism” is daar een voorbeeld van. De bedrijfsbinding ging hierbij zover, dat „the loss of one's job meant a complete disruption in all aspects of the family life” 14). De strategie komt o.a. tot uiting in het personeelsbeleid ten opzichte van beide segmenten, nl. in het functioneren van interne arbeidsmarkten. Hierop zal in de volgende paragraaf nader worden ingegaan.

Het functioneren van interne arbeidsmarkten

De interne arbeidsmarkt kunnen we omschrijven als het geheel van factoren, dat vraag en aanbod naar arbeid binnen een organisatie bepaalt. Dit houdt in, dat bij de vervulling van vacatures de voorkeur wordt gegeven aan mensen, die al binnen de organisatie werkzaam zijn. Werving voor een betrekking geschiedt dan ook in eerste instantie binnen de organisatie. Ook zijn er relatief vaste carrièrelijnen te onderscheiden. Van belang is, dat op de interne arbeidsmarkt vaak gewoonten, bedrijfspolitieke factoren en andere dan zuiver op capaciteiten gebaseerde overwegingen (b.v. anciënniteit) meespelen bij het vervullen van vacatures. Er is hierbij sprake van vaste, historisch gegroeide regels en privileges.

Al vroeg is voor het bestaan van het onderscheid tussen interne en externe markt de basis gelegd door het opkomen van formele scholing d.m.v. leerplicht e.d. 15). Mok ziet hierin zelfs de oorzaak van het bestaan van het begrip arbeidsmarkt zelf: „Arbeidsmarkt ontstaat bij verbreking van gelijktijdigheid van werkplaats en opleidingsplaats” 16). Er ontstaat een scheiding tussen functiestructuur en kwalificatiestructuur. Hierdoor wordt on-the-job training belangrijker ten einde de onderlinge afstemming van de formele opleiding en de praktijksituatie te bewerkstelligen.

Formele scholing kan worden gezien als een voorbereiding op of zelfs een onderdeel van het wervings- en selectieproces van de potentiële werkgevers. Dit is dan te beschouwen als een positieve kanaliserende functie van onderwijs 17) of als een dysfunctionele ontwikkeling, zoals in Illich' *Deschooling society*.

In termen van de theorie van de dubbele arbeidsmarkt heeft scholing een regulerende functie. Scholing bepaalt mede in welk segment iemand zijn intrede doet op de arbeidsmarkt. Daarmee is door de geringe mobiliteit tussen de segmenten de positie op de arbeidsmarkt al meteen ingeperkt. Aldus bepaalt scholing voor een deel het niveau in de hiërarchie waarop iemand een organisatie binnenkomt. Als zodanig wordt scholing gezien als een selectiemiddel voor werkgevers en wordt minder gerelateerd aan de feitelijke taakinhoud van de functie die men gaat bekleeden. Het scholingsniveau stijgt, waardoor tegelijk tamelijk hoge verwachtingen omtrent de taakinhoud worden gecreëerd, die in de praktijk gefrustreerd

kunnen worden. Vooral bij hoge scholing is een diploma eerder een toegangsbiljet tot de interne arbeidsmarkt dan een indicatie voor de feitelijke kennis-eisen, die door de taakinhoud van het werk waarvoor men in aanmerking komt worden gesteld.

De mate waarin dit een rol speelt wordt mede bepaald door de mate waarin een interne arbeidsmarkt is ontwikkeld. Interne arbeidsmarkten kunnen worden gedifferentieerd naar de mate waarin ze open dan wel gesloten zijn 18). Dit zou kunnen worden afgemeten aan b.v. de ratio tussen de vacatures, die via externe werving en de vacatures die via interne werving worden vervuld. Een open interne arbeidsmarkt heeft veel intrede-posities en weinig on-the-job training. Een gesloten interne arbeidsmarkt kent meer on-the-job training en minder intrede-posities, waarbij de intrede-posities bovendien lager in de hiërarchie liggen: er is sprake van recrutering van de onderkant van het primaire segment. Open interne arbeidsmarkten zijn waarschijnlijk meer in organisaties in het secundaire segment te vinden.

Mok 19) stelt, dat binnen de interne markten ook een scheiding in een primair en een secundair segment is te onderscheiden. Bij anderen wordt de aanwezigheid van interne markten beperkt tot het primaire segment. In het vervolg zal nog worden ingegaan op dit verschil in inzicht.

Naarmate een interne markt in het primaire segment meer gesloten is, zal deze meer intern gestructureerd zijn, met vaste promotielijnen, betalingssystemen, pensioenvoorzieningen e.d. Gezien het veronderstelde streven van organisaties in het primaire segment om hun markten (omgeving) te beheersen, kunnen interne arbeidsmarkten worden gezien als een poging van organisaties om het voor hen relevante deel van het arbeidsaanbod te beheersen door dit binnen de organisatie te regelen. De aard van de bedrijven in de primaire sector geeft aan, dat vanwege de technologische toepassingen meer bedrijfs- of zelfs taak-specifieke vaardigheden en kennis zullen worden vereist.

Grotere organisaties hebben een groter aantal mensen in dienst, hetgeen de keuze op de interne arbeidsmarkt vergroot en een groter aantal alternatieve carrièrelijnen mogelijk maakt. In deze organisaties wordt de werknemer geconfronteerd met een aantal „career prototypes” waaruit hij kan kiezen 20). Ten aanzien van deze carrièrelijnen maakt Thompson een onderscheid tussen „early ceiling jobs” en „high ceiling jobs” 21). Thompson noemt drie karakteristieken van banen, die bepalen van welk type er sprake is. Naast de mogelijkheid om vaardigheden, informatie en attitudes te leren die nodig zijn om voor een betere werkkring in aanmerking te komen, noemt Thompson de interactiecontext van de baan, die b.v. bepaalt of verrichtingen ook door superieuren worden opgemerkt. Als derde noemt Thompson de duidelijkheid van de maatstaf waarmee prestaties kunnen worden vastgesteld en kunnen worden herleid tot individuele prestaties. Thompson ziet deze drie karakteristieken bepaald door in het productieproces toegepaste kennis.

Naast het beschermen van de investering in on-the-job training zijn ook de kosten van werving en selectie een oorzaak voor het ontstaan van interne arbeidsmarkten. Die kosten betreffen b.v. het verkrijgen van de juiste marktinformatie, advertentiekosten, het voeren van sollicitatiegesprek-

13) Reich c.s., op.cit., blz. 362.

14) Idem.

15) Bosanquet en Doeringer, op.cit., blz. 434.

16) Mok, op.cit., blz. 145.

17) James Thompson, *Organizations in action*, New York, 1967, blz. 102 e.v.

18) Bosanquet en Doeringer, op.cit., blz. 423.

19) Mok, op.cit., blz. 149.

20) Thompson, op.cit., blz. 104.

21) Thompson, op.cit., blz. 109. Vgl. „closing” en „bridging occupations” bij Hunter en Reid; zie A.M.C. Vissers, *Arbeidsmobiliteit en segmentering van de arbeidsmarkt*, in J. van Wezel (red.), *Arbeidsmarkt in beweging*, Den Haag, 1977, blz. 63.

ken e.d. Voorts wordt de structurering van interne markten bevorderd door toenemende professionalisering van het personeelsbeleid met „manpowerplanning”.

Voor de werking van de interne arbeidsmarkt is het van belang op te merken, dat ook hier positieve „feedback”-effecten kunnen optreden. Het is mogelijk, dat interne markten zich ontwikkelden omdat op de externe markt niet de juiste mensen konden worden aangetrokken. Als deze situatie op de externe markt verandert, zullen de aanbieders worden geconfronteerd met een gesloten interne markt en vervolgens moeilijker aan de slag komen. De organisatie heeft dan ook onvoldoende overzicht over een deel van het potentiële aanbod. Het is mede daardoor voor een organisatie onvoordelig om de interne markt volledig gesloten te houden. Vaak is dit eenvoudig onmogelijk. Er zal altijd onverwacht verloop blijven. Voorts is het voor „de frisse wind” in de organisatie zinvol om deze voor dichtgroeien te behoeden.

Verwachtingen, attitudes en gedrag van arbeidsmarktpartijen

Het centrale onderdeel van de theorie van de dubbele arbeidsmarkt gaat over het gedrag van arbeidsmarktpartijen. In de theorie wordt gesteld, dat het gedrag van de arbeidsmarktpartijen in de afzonderlijke segmenten verschillend is en daarom met behulp van verschillende inzichten beschreven en verklaard dient te worden. Van belang hierbij is dat gesteld wordt, dat er sprake is van bewuste arbeidsmarktstrategieën van de betrokken partijen. Daarnaast is ook hier sprake van positieve „feedback”-effecten.

Ten aanzien van de bewuste marktstrategieën is hiervoor al aan de orde geweest, dat Reich c.s. de segmentatie zien als het resultaat van een doelgerichte strategie van werkgevers ten einde het aanbod van arbeid te beheersen. Dit gebeurt dan door middel van b.v. de inrichting van de organisatie, het personeelsbeleid e.d. Mok 22) geeft aan, dat discriminatie door inferiorisatie van (groepen van) aanbieders een belangrijk mechanisme is bij het in stand houden van de segmentatie. Hij noemt een aantal latente inferioriteiten als leeftijd, herkomst en geslacht. Door optreden op de arbeidsmarkt kunnen deze kenmerken manifest worden. Er is hier sprake van een socialisatieproces dat zijn basis vindt in de ervaringen die opgedaan worden op de arbeidsmarkt. Dit proces vindt plaats zowel bij de aanbieders als bij de vragers op de arbeidsmarkt.

Thompson 23) geeft aan tot wat voor verschillende strategieën de aanbieders van arbeid komen afhankelijk van het segment waarin ze zich bevinden en de mate waarin de organisatie afhankelijk is van bepaalde kwaliteiten van haar werknemers. Thompson gaat ervan uit, dat de positie van het individu wordt bepaald door:

- de homogeniserende invloed van de cultuur (b.v. opvoeding en onderwijs);
- de kanaliserende invloed van het sociale systeem (b.v. het carrière-streven);
- het afsluiten van „inducement/contributions”-contracten (zoals een arbeidscontract).

Als onderdeel van zijn carrière betekent een baan voor een individu een bepaalde handelingsruimte („sphere of action”). Het individu wenst deze ruimte te beschermen en te vergroten, daar deze meestal een noodzakelijke voorwaarde is voor het bereiken van andere wensen binnen het sociale systeem. Daarom wordt met organisaties onderhandeld over de inhoud van het contract. Dit onderhandelingsproces is een politiek machtsproces. Macht wordt hierbij bepaald door de afhankelijkheid van de een ten opzichte van de ander. Verschillende soorten banen („early-ceiling” versus „late-ceiling”) leiden tot verschillende machtsituaties en vervolgens tot verschillen in politieke actie.

Wat betreft „early-ceiling”-banen is de organisatie relatief

onafhankelijk van het individu. Onder deze omstandigheden is een individuele onderhandeling over het contract weinig kansrijk. Er is hier dan ook sprake van „collective bargaining”. Ten aanzien van „late-ceiling”-banen is de organisatie afhankelijk van het individu. Deze situatie wordt versterkt naarmate de baan meer in het grensgebied van de organisatie met de omgeving ligt en naarmate de organisatie sterker afhankelijk is van het omgevingselement en daardoor van de manier waarop het individu daarmee omgaat. Volgens Thompson wordt hier voornamelijk op individuele basis over het contract onderhandeld. Deze inzichten lopen parallel met een constatering van Vektorisz en Harrison 24): „... in the lower occupational strata group characteristics (class, race, sex) dominate the determination of wage levels while individual characteristics (education, skill) become more dominant only in the numerically far less important upper occupational strata”.

Een belangrijke constatering is, dat de aard van de baan voor een groot deel bepaalt welke machtspositie een individu kan innemen. De positieve „feedback”-processen divergeren in de afzonderlijke segmenten. De omstandigheden creëren de attitudes en verwachtingen van mensen. Het hieruit resulterende gedrag creëert dan weer dezelfde omstandigheden in een zich zelf versterkend proces (analoog aan het proces dat de rijken steeds rijker en de armen steeds armer worden, hetgeen dan ook een conclusie is van de theorie van de dubbele arbeidsmarkt). De mogelijkheden voor mensen in het secundaire segment om nog een bewuste arbeidsmarktstrategie te voeren worden aanzienlijk beperkt doordat hun gedrag meer door de specifieke omstandigheden dan door een expliciete wilsuïting wordt bepaald.

De wijze waarop deze processen zich voltrekken is nog tamelijk ondoorzichtig. Hendon en Shanahan bevelen naar aanleiding van een onderzoek van Nickson en Karp 25) de toepassing van de motivatietheorie van Herzberg uit de psychologie aan. Deze theorie onderscheidt twee groepen van factoren, die de motivatie met betrekking tot het werk bepalen. Aan de ene kant zijn er „hygiene factors”. Deze factoren werken niet motiverend indien ze in voldoende mate worden verschaft, doch wel demotiverend indien ze afwezig zijn. Aan de andere kant zijn er „factors of motivation”. Deze factoren werken niet demotiverend bij afwezigheid ervan, maar werken wel motiverend indien ze worden verschaft. Nickson en Karp stellen de hygiëne-factoren gelijk met extrinsieke beloningen en de motiverende factoren met intrinsieke beloningen, zoals verantwoordelijkheid, zelfstandigheid in het werk en promotievoorzichten. Het bleek dat de aan- of afwezigheid van hygiëne- of motiverende factoren samenhangt met de „job history” van de werknemers: „... the correlation between instability (turnover rate) of the workers in previous jobs and the perceived deprivation in their current jobs suggests that these workers have an employment history which includes a succession of jobs yielding high deprivation” 26).

Hendon en Shanahan stellen, dat het onderkennen van de verschillen in motiverende en hygiëne-factoren als kenmerken van banen kan bijdragen tot het verklaren van de segmentatie, voor zover die wordt veroorzaakt door de koppeling tussen het karakter van de baan enerzijds en het gedrag van de

22) Mok, op.cit., blz. 148.

23) Thompson, op.cit., blz. 102-106.

24) T. Vektorisz en B. Harrison, Labor market segmentation: positive feedback and divergent development, *American Economic Review Proceedings*, mei 1973, vol. 63, nr 2, blz. 374.

25) William S. Hendon en James I. Shanahan, Comment: a duo-dual labor market theory. Incorporating the motivator-hygiene and the dual labor market hypotheses, *The American Journal of Economics and Sociology*, vol. 35, nr. 4, 1976, blz. 433-435. Jack W. Nickson Jr. en H.B. Karp, Deprivation, incentives and mental illness among the black working poor, *The American Journal of Economics and Sociology*, vol. 33, nr. 2, 1974, blz. 113-125.

26) Hendon en Shanahan, op.cit., blz. 433.

werknemers anderzijds. Uiteindelijk werken de eigen percepties van de situatie in het nadeel van de werknemers in het secundaire segment. Er is sprake van interactie tussen het gedrag van werknemers en de aard van de baan waarin ze terecht komen, waarbij de kenmerken van de baan en de kenmerken van de werknemers convergeren.

Gevolgen van arbeidsmarktsegmentatie

Een aantal gevolgen van arbeidsmarktsegmentatie is in het voorgaande al terloops aan de orde gekomen. Segmentatie van de arbeidsmarkt impliceert, dat er vrijwel geen mobiliteit tussen de beide segmenten bestaat. Twee belangrijke gevolgen van dit gebrek aan mobiliteit zijn sociale ongelijkheid en „ondertewerkstelling”.

De normeringen voor het al dan niet concluderen tot het bestaan van sociale ongelijkheid zijn niet objectief aan te geven. Het aantonen van arbeidsmarktsegmentatie kan, met de nadruk op het verdelingsaspect van de arbeidsmarkt, de stelling van het bestaan van sociale ongelijkheid wel onderbouwen. In deze theorie worden daarbij meer dimensies in beschouwing genomen dan alleen de geldelijke beloning voor arbeidsprestaties. Ook de verdeling van immateriële waarden, zoals status en arbeidsbeleving, komt hierbij aan de orde.

Het tweede gevolg, „ondertewerkstelling”, houdt in dit verband in dat mensen wel aan het werk zijn, maar niet op hun volle capaciteit werken. Dit kan komen doordat ze niet full-time doch slechts part-time werken; het kan ook (en dat is in dit verband meer van belang), dat hun opleidingsniveau en capaciteiten gegeven het werk te hoog zijn. De „ondertewerkstelling” ontstaat b.v. door discriminatie in samenhang met positieve „feedback”-effecten, waardoor mensen in het secundaire segment worden gehouden terwijl ze de capaciteiten hebben om hoger gekwalificeerde arbeid aan te kunnen. Hoewel daarop nauwelijks wordt gewezen, is het omgekeerde ook mogelijk.

„Ondertewerkstelling” heeft gevolgen voor de werknemers: „Verhoging van de kwalificatiestructuur bij gelijktijdige verlaging van de taakhoudstructuur schept ondertewerkstelling (...) en vergroot daardoor de kans op het manifest worden van latente inferioriteiten” 27). Een voorbeeld hiervan is het herkenbaar worden van groepen op de arbeidsmarkt op basis van hun inferioriteitskenmerken, zoals b.v. vrouwen, jongeren en gastarbeiders.

De „ondertewerkstelling” is ook een symptoom van de al aangegeven slechte afstemming tussen het onderwijsniveau, de verwachtingen die daarbij worden gewekt en de feitelijke taakhoud. Dat kan leiden tot frustraties.

Frustraties kunnen ook ontstaan door gebrek aan motiveerende en/of hygiëne-factoren 28). Dit kan leiden tot een instrumentele houding ten opzichte van het werk en komt tot uiting in een groot aantal wisselingen van baan zonder verbetering van positie. Mok 29) meent, dat dit verschijnsel de belangrijkste oorzaak is van „structurele werkloosheid”. „Structurele werkloosheid” wordt dan gezien als werkloosheid die het gevolg is van gedragsverschillen tussen en ten opzichte van arbeidsmarktsegmenten.

Als we de gevolgen van arbeidsmarktsegmentatie overzien, kunnen we gebieden van verschillende disciplines herkennen. Dit wijst al op de omvang van de problemen die door de theorie van de dubbele arbeidsmarkt aan de orde worden gesteld. Een en ander heeft ook consequenties voor oplossingen voor de gevolgen van arbeidsmarktsegmentatie.

Oplossingen voor de gevolgen van arbeidsmarktsegmentatie

De kenmerken van de baan, de taakhoud en de werkomgeving spelen een centrale rol in de theorie van de dubbele arbeidsmarkt. Hierin is ook een verbinding te zien met de sociotechnische systeembenadering. In die benadering wordt

getracht de aard van het werk te veranderen door de totale organisatie van het werk aan te passen, door taakrotatie, „job enrichment” e.d. Hierbij wordt ook uitgegaan van de noodzaak om taakintrinsieke factoren een grotere rol te laten spelen. In deze zin sluit deze benadering aan bij de aanbevelingen van Nickson en Karp 30). Zij benadrukken dat het verschaffen van alleen hygiëne-factoren (extrinsiek) niet voldoende is; die kunnen hoogstens de ontevredenheid indammen, terwijl er niets wordt gedaan aan de aard van de betrekking, die een belangrijke factor is in de voortdurende bevestiging van de verwachtingen en attitudes van degenen die deze banen bezetten.

Bij het uitvoeren van dit soort werkstructureringsprojecten dient directe medezeggenschap ervoor te zorgen dat rekening wordt gehouden met de belangen van de werknemers. Aldus moet worden voorkomen, dat dit soort projecten eenzijdig vanuit het management in termen van beheersing worden gedefinieerd. Elliot en Elliot 31) stellen dat dit laatste bij veel van deze projecten het geval is. Faase 32) waarschuwt er ook voor, dat de projecten slechts het „opkloppen” van functie-eisen kunnen inhouden zonder daadwerkelijke verbeteringen. Naast dit creëren van primaire kenmerken in secundaire taken bestaat vnl. in de VS de opvatting, dat primaire banen moeten worden gecreëerd door de overheidssector uit te breiden 33). Hierin zou dan tevens de oplossing liggen voor de relatieve onderontwikkeling van de kwartaire sector in de VS.

Een andere voor de hand liggende oplossing is het vergroten van de scholingsmogelijkheden (omscholing, herscholing enz.) voor de werknemers in het secundaire segment. De ervaring bij dit soort scholingsprojecten leert echter, dat deze veelal niet ten goede komen aan mensen uit het secundaire segment. In principe zitten er echter wel mogelijkheden in en Bosanquet en Doeringer stellen: „For young workers and many of the unskilled, the traditional policies of training, provision of labour market information and better vocational guidance, possibly involving systematic introduction to a variety of work situations appear to be the best aids to facilitating the transition to primary employment” 34). Zij stellen ook een soort leer/arbeidscontracten („apprenticeships”) voor om de kloof tussen school en werk te overbruggen (dit wordt ook door Faase genoemd).

Voor zover discriminatie een rol speelt, wordt vaak een anti-discriminatie wetgeving aanbevolen. Wat dergelijke factoren betreft spelen de specifieke omstandigheden in een land ook een rol. Dat geldt ook voor oplossingen die buiten de directe arbeidsmarktsituatie liggen. Het gaat hierbij om ingrepen in het onderwijs, activiteiten om mensen bewust te maken van hun arbeidsmarktpositie en het bevorderen van vakbondslidmaatschap.

De belangrijkste punten die als oplossingen zijn aangevoerd, zijn hiermee wel aangestipt. Het eerste punt, het creëren van primaire banen, is daarbij wel het belangrijkste. Tot zover de inhoud van de theorie van de dubbele arbeidsmarkt. Volgende week zal in het tweede deel van dit artikel worden ingegaan op de punten van kritiek die in het algemeen tegen de theorie worden aangevoerd.

René van Schalkwijk

27) H. G. Hamaker, *Arbeidsmarkt en personeelvoorziening*, Alphen a/d Rijn, 1976, blz. 226.

28) Nickson en Karp, op.cit., blz. 122.

29) Mok, op.cit., blz. 150.

30) Nickson en Karp, op.cit.

31) David Elliot en Ruth Elliot, *The control of technology*, Londen, 1976, blz. 79.

32) L. Faase, *De dubbele arbeidsmarkt*, *ESB*, 25 februari 1976, blz. 210-212.

33) Glen G. Cain, The challenge of dual and radial theories of the labor market to orthodox theory, *The American Economic Review*, mei 1975, blz. 20.

34) Bosanquet en Doeringer, op. cit., blz. 433.

Automatiseringsheffing

„Computer bedreigt banen in dienstensector”, aldus de kop van een bericht in NRC Handelsblad van 7 september jl., waarin wordt meegedeeld dat de NVV-dienstenbond Mercurius vreest dat er in de komende tien jaar in de administratieve sector zeker 100.000 arbeidsplaatsen verloren zullen gaan ten gevolge van een nieuwe automatiseringsgolf. In verband daarmee pleit Mercurius-voorzitter J. Brouwer voor het invoeren van een automatiseringsheffing voor bedrijven die winst behalen uit automatisering. De opbrengst van deze heffing zou dan kunnen worden gebruikt voor het scheppen van nieuw werk in de niet-commerciële dienstensector, bijvoorbeeld het welzijnswerk.

Voor zover ik weet is dit de eerste keer dat een dergelijke heffing wordt voorgesteld sinds de werkloosheid in Nederland vanaf het begin van de jaren zeventig steeds omvangrijker is geworden. Toch is het idee niet nieuw. In 1935 werd het namelijk door SDA Pen NVV in het Plan van de Arbeid naar voren gebracht 1). Dit Plan bestond uit twee gedeeltes. Het eerste deel bevatte crisismaatregelen ter bestrijding van de Grote Depressie, vooral het doen uitvoeren van grote openbare werken. Het tweede deel bevatte een programma om door conjunctuurbeheersing en economische ordening toekomstige crises en daarmee gepaard gaande werkloosheid te vermijden. Een van de voorgestelde maatregelen in het kader van dit programma was het voorkomen van „verkeerde” rationalisatie door het opleggen van een rationalisatieheffing. Om eventuele misverstanden te voorkomen, teken ik hierbij aan dat de technische ontwikkeling en de daarmee samenhangende rationalisatie in het Plan van de Arbeid in principe gunstig worden beoordeeld.

Hieronder zal ik proberen aan te geven in hoeverre er economische gronden bestaan om inderdaad over te gaan tot het opleggen van een heffing op rationalisatie- of automatiseringsprocessen. Laat ik om te beginnen de definitie geven van „verkeerde” rationalisatie in het Plan van de Arbeid: dat is die rationalisatie die niet in staat is om de kosten op te brengen die ten gevolge van de rationalisatie ten laste komen van de overheid. Deze kosten zijn volgens het Plan:

- a. wachtgeld voor de ontslagenen gedurende een nader te bepalen periode. De duur van deze periode moet samenhangen met ouderdom, aantal vakjaren en de mogelijkheid om weer aan het werk te gaan in eigen of ander vak;
- b. kosten van vroegtijdige pensionering van ouderen;
- c. kosten van omscholing van bepaalde arbeiders;
- d. kosten verbonden aan het zoeken van nieuwe werkgelegenheid, welke nodig is, omdat een geringe aantal jongeren tot het vak wordt toegelaten.

Alvorens de zinvolheid van deze definitie te bespreken wil ik eerst een korte uiteenzetting geven met betrekking tot de economische theorie die zich bezighoudt met de efficiënte allocatie (toedeling) van produktiefactoren 2). Volgens deze theorie vereist een maatschappelijk doelmatige aanwending van produktiefactoren (in het algemeen arbeid, grondstoffen, land, kapitaalgoederen) een gelijke prijs van deze factoren voor alle afnemers. Wanneer een ondernemer in het kader van rationalisatie nieuwe outillage koopt of een nieuw bedrijfsgebouw trekt en deze kapitaalgoederen vervolgens belast worden met een rationaliseringsheffing, dan impliceert dat dat de kosten per eenheid kapitaalgoed hoger zijn voor de rationaliserende ondernemer dan voor de ondernemer die versleten kapitaalgoederen vervangt of zijn bedrijf uitbreidt. Toch is een dergelijke heffing niet noodzakelijkerwijs in strijd met de allocatietheorie, omdat het ver-eiste van een uniforme prijs alleen geldt onder een aantal

beperkende voorwaarden. Eén daarvan is dat alle produktiefactoren macro-economisch volledig benut worden. Zodra een bepaalde produktiefactor gedeeltelijk onbenut is, heeft het voor de samenleving als geheel gezien geen zin om efficiency in het gebruik van deze factor na te streven. Een concreet voorbeeld: wanneer automatisering een bepaald aantal bankemployés het werk uit handen neemt en er vervolgens geen ander werk voor deze mensen blijkt te zijn, hadden ze wat de samenleving als geheel betreft net zo goed kunnen blijven zitten waar ze zaten. Zo bezien is besparing op arbeid zelfs nadelig, wanneer deze gepaard gaat met een extra beslag op produktiefactoren die nog wel schaars zijn.

Wat betreft de wat verder verwijderde toekomst moet hier wel een kanttekening bij worden geplaatst. Het is mogelijk dat op de lange termijn de vraag naar de nu gedeeltelijk onbenutte produktiefactor weer toeneemt. Wanneer de efficiency in het gebruik van deze factor zich niet zou hebben ontwikkeld, dan kan er aan die toegenomen vraag minder worden voldaan dan wanneer de efficiency wel was toegenomen. Nu zullen pessimisten (of realisten?) geneigd zijn te zeggen dat het althans wat betreft de toename van de vraag naar arbeid in de toekomst niet zó'n vaart zal lopen, dat we ons daar nu druk over hoeven te maken. Dat is mogelijk, maar misschien neemt in de toekomst de waardering voor vrije tijd toe (langere vakanties, korter werken, vroegere pensionering), zodat, zij het op een andere manier, het overschot aan arbeid toch afneemt.

Wanneer we even afzien van deze kanttekening en het maatschappelijke criterium onverkort toepassen op rationalisaties, dan zouden in het geval dat er een omvangrijke werkloosheid is, alleen die rationalisaties „goed” zijn, waarbij behalve op arbeid ook op andere produktiefactoren wordt bespaard. Een methode om te zorgen dat alleen dergelijke rationalisaties worden doorgevoerd, is het raamwerk waarbinnen de ondernemer zijn particuliere kosten en opbrengsten calculeert, zodanig te veranderen dat aan de opbrengstenkant de besparing aan arbeid door rationalisatie wegvalt. Dit kunnen we bereiken door het opleggen van een rationalisatieheffing die gelijk is aan de volledige besparing op arbeid. Hoewel rationalisaties waarbij behalve op arbeid ook op andere produktiefactoren wordt bespaard, zeker niet uitgesloten zijn, zou het aantal doorgevoerde rationalisaties bij toepassing van dit onverkorte criterium toch drastisch afnemen.

Een dergelijke toepassing is echter economisch niet te verdedigen. In de eerste plaats is het kortzichtig het boven omschreven lange-termijneffect geheel te verwaarlozen. In de tweede plaats dienen we er rekening mee te houden dat in bepaalde beroepen nog wel schaarste aan arbeid heerst. We kunnen het criterium tussen „goed” en „verkeerd” verbeteren door een schatting te maken van het gedeelte van de vrijkomende arbeid dat om deze redenen een maatschappelijk zinvolle arbeidsbesparing betekent. Om te voorkomen dat de ondernemer de rest van de arbeidsbesparing, die maatschappelijk zinloos is, meetelt in zijn berekeningen, moeten we de hoogte van de heffing gelijkstellen aan het geldbedrag dat dit restant aan arbeidsbesparing voor de ondernemer vertegenwoordigt. We kunnen ervan uitgaan dat, indien de ondernemer dan toch nog besluit te rationaliseren, de extra kosten van

1) Het Plan van de Arbeid, rapport van de commissie uit NVV en SDA-P, Amsterdam, 1935, blz. 105-112.

2) Zie voor het volgende bijvoorbeeld: T. Scitovsky, *Welfare and competition*, 1971 (herziene editie), hfst. 1 en 8.

andere produktiefactoren dan arbeid geringer zijn dan het voor de ondernemer resulterende bedrag aan arbeidsbesparing, dat door toedoen van de heffing correspondeert met de maatschappelijk zinvolle arbeidsbesparing. We kunnen hier nog aan toevoegen dat — met of zonder heffing — het op arbeid bespaarde bedrag groter is naarmate het gemiddelde inkomen van de bespaarde arbeid hoger is. Naarmate dus de lonen hoger zijn, zal er meer gerationaliseerd worden.

Overigens hoeft de reden om over te gaan tot het opleggen van een rationaliseringsheffing niet alleen gelegen te zijn in maatschappelijke doelmatigheid. De heffing kan ook een middel zijn om ongewenste veranderingen in de inkomensverdeling tegen te gaan. Door een rationalisatie te belasten met het bedrag dat de maatschappelijk zinloze arbeidsbesparing vertegenwoordigt, voorkomen we niet alleen dat de ondernemer maatschappelijk ondoelmatige beslissingen neemt, maar bereiken we tevens dat de kosten (werkloosheidsuitkeringen) voor de maatschappelijk gezien zinloze besparing niet ten laste komen van de overheid.

Het voorstel in het Plan van de Arbeid sluit redelijk aan bij hetgeen tot nu toe te berde is gebracht. De omvang van de heffing (bestaande uit de som van a, b, c en d is geringer dan het totale bedrag van de arbeidsbesparing. Het verschil tussen de heffing en dit totale bedrag kunnen we opvatten als een schatting van de maatschappelijk zinvolle besparing. Deze schatting zou naar mijn mening nauwkeuriger zijn, wanneer de kosten onder c (omscholing) en d (zoeken van nieuwe werkgelegenheid) niet in de heffing zouden worden opgenomen. Immers, wanneer de techniek ons in staat stelt om de huidige produktie met minder mensen te leveren en we zien kans deze elders in te zetten om extra produktie voort te brengen, dan dienen we de kosten daarvoor (omscholingskosten en kosten van speur- en researchwerk) te beschouwen als investeringen. Er is geen reden deze investeringen ten laste te laten komen van de rationaliserende ondernemers.

Tot dusverre zijn echter twee overwegingen 3) buiten beschouwing gebleven die de zinvolheid van een rationalisatieheffing op losse schroeven zetten. Ten eerste dienen we er rekening mee te houden dat deze heffing exportbedrijven in een moeilijke of zelfs onhoudbare positie kan brengen ten opzichte van hun buitenlandse concurrenten, als deze de heffing niet hoeven te betalen. Wat betreft het voorstel van de NVV-bond Mercurius is dit argument minder zwaarwegend, omdat de dienstensector voor een belangrijk gedeelte geen buitenlandse concurrentie kent. In de tweede plaats leidt rationalisatie ook tot compenserende werkgelegenheid. Om te bepalen welke gedeelten van de bespaarde arbeid maatschappelijk gezien zinvolle besparing is, moeten we ook deze compenserende werkgelegenheid in onze schatting betrekken.

Compenserende werkgelegenheid

Rationalisatie gaat doorgaans gepaard met extra investeringen die arbeidsplaatsen scheppen (of behouden) in de kapitaalgoederenindustrie. Vervolgens betekent rationalisatie een kostenvermindering, hetgeen de mogelijkheid inhoudt van prijsverlaging (of geringere prijsstijging; in ieder geval een relatieve prijsdaling). De produktie van het betreffende bedrijf kan daardoor groter worden, waardoor weer personeel moet worden aangetrokken. Het hangt af van de mate waarin de consumenten op deze prijsverlaging reageren of er uiteindelijk meer of minder werknemers bij het bedrijf zullen werken. Een derde compenserend werkgelegenheidseffect is het gevolg van de toename van het reële inkomen door de relatieve prijsdaling, waardoor ook in andere bedrijfstakken de afzet kan stijgen. De verhouding van dit compensatie-effect tot de in eerste instantie bespaarde arbeid zal in het algemeen in de nijverheid gunstiger zijn dan in de dienstensector, omdat extra koopkracht, voortvloeiend uit rationalisaties in de nijverheid, besteed in de arbeidsintensieve

dienstensector meer werkgelegenheid creëert dan andersom. In dit opzicht is rationalisatie in de nijverheid dus gunstiger dan in de dienstensector. Ten vierde moeten we ons realiseren dat rationalisatie een uitdrukking is van de voortschrijdende technische ontwikkeling. Remmen we de rationalisatie, dan remmen we ook de ontwikkeling van de techniek, of althans de commerciële ontwikkeling daarvan en daardoor de ontwikkeling van nieuwe producten en daarmee samenhangende werkgelegenheid. Zo heeft de toenemende computerisering van het productieproces na de tweede wereldoorlog de ontwikkeling van de pocket-calculator met zich gebracht, een nieuw artikel, waarvoor momenteel een aanzienlijke markt is.

Om te bepalen welk gedeelte van de arbeidsbesparing ten gevolge van rationalisatie maatschappelijk niet zinvol is, moeten we op dit arbeidsvolume dus niet alleen in mindering brengen de arbeid die elders weer aan de slag kan omdat er in het betreffende beroep nog schaarste is en het gedeelte dat we als zinvol beschouwen met het oog op het lange-termijneffect, maar ook het arbeidsvolume dat het gevolg is van de compenserende effecten. Als er dan nog arbeidsvolume resteert, is dat maatschappelijk geen zinvolle besparing en het geldbedrag dat met dit restvolume correspondeert, zou de ondernemer in de vorm van een heffing in rekening kunnen worden gebracht.

Het is echter een vrijwel ondoenlijke zaak om deze verdeling in maatschappelijk zinvol en niet zinvol ook maar enigszins te schatten. Het lijkt mij dan ook een hachelijke onderneming om op deze gronden over te gaan tot het instellen van een rationalisatieheffing. Wel is het zo dat de kans dat een dergelijke heffing op zijn plaats is, groter is naarmate bedrijven meer overwinst (winst boven de „normaal“ geachte winst) maken. Deze overwinst wijst er nl. op dat de kostenvermindering niet of niet geheel doorwerkt in de prijs, zodat de compenserende werkgelegenheid geringer is. In zoverre kan in deze analyse een zekere ondersteuning worden gevonden voor het Mercuriusvoorstel: een rationalisatieheffing op bedrijven die winst maken ten gevolge van automatisering (althans wanneer we voor winst lezen: overwinst). Eenmaal op dit punt beland, kunnen we echter veel beter, wanneer we een fonds willen vormen om werk in de niet-commerciële sector te financieren, een belasting invoeren op alle overwinst, ongeacht of deze het gevolg is van rationalisatie of marktsituatie in het algemeen. We slaan dan twee vliegen in één klap: èn een fonds om werk te financieren, èn een ongestoorde technische ontwikkeling (uiteraard kunnen er wel andersoortige beperkingen, bijvoorbeeld uit milieu-overwegingen, aan deze ontwikkeling worden gesteld). Toegespit op het Mercuriusvoorstel kunnen we hieraan toevoegen dat het bezwaar dat in de discussies rond de vermogensaanwasdeling (VAD) wel naar voren is gebracht tegen een belasting op overwinst, nl. dat hierdoor bedrijven naar het buitenland zouden uitwijken, ten aanzien van de dienstensector van minder belang is; omdat deze sector voor een belangrijk deel door de aard van haar produkt qua vestigingsplaats gebonden is aan de markt waarop de afzet plaatsvindt.

G. J. Schotsman*

3) Vergelijk in dit verband ook *Het Plan van de Arbeid*, blz. 102-112.

* De auteur is wetenschappelijk medewerker van de vakgroep Macro-economie aan de Universiteit van Amsterdam.

De kostwinner eruit

Een eerste verkenning

DRS. M. BRUYN-HUNDT*

Financiële onafhankelijkheid van het loon van haar man wordt door de schrijfster als een essentiële voorwaarde gezien voor de emancipatie van de gehuwde vrouw. Om dit doel te verwezenlijken en om te bereiken dat nagenoeg alle vrouwen aan het arbeidsproces kunnen deelnemen, is een kortere arbeidsdag noodzakelijk. Schrijfster berekent de gevolgen die een verkorting van de werkdag voor iedereen zal hebben voor het arbeidsaanbod. Tevens gaat zij in op gevolgen voor het kostenpeil, de inkomensverdeling en de collectieve sector.

1. Financiële onafhankelijkheid voorwaarde voor emancipatie

Het buitenshuis werken van gehuwde vrouwen is niet zo'n „modern” verschijnsel als velen wel denken. In de Middeleeuwen bijvoorbeeld hadden vrouwen de meest uiteenlopende beroepen: altaarboekmaakster, ringengietster, worstmaakster, melkmeid, poortwachster, schoorsteenveegster zijn enkele van de 86 beroepen die volgens Karl Bücher 1), de bekende econoom uit de Historische School, uitsluitend door vrouwen werden uitgeoefend. De Industriële Revolutie met zijn scheiding tussen woon- en werkplaats betekende voor de arbeidersvrouw een dubbele belasting: ze moest de fabriek in (of verdiende een armzalig loon met thuiswerk), omdat haar loon onontbeerlijk was voor het gezinsinkomen. En ook het huishoudelijk werk kwam grotendeels op haar schouders neer. Ze kwam in een conflictsituatie omdat mede onder invloed van de Verlichting (Rousseau: *Emile*) de rol van de vrouw als moeder steeds sterker werd benadrukt. Het is in dat licht dan ook begrijpelijk dat o.a. de vakbeweging ernaar heeft gestreefd de mannenlonen omhoog te krijgen, zodat de vrouwen thuis voor de kinderen konden zorgen. De keerzijde hiervan was wel dat de vrouw financieel afhankelijk werd van het loon van haar man.

Na de tweede wereldoorlog gingen steeds meer gehuwde vrouwen buitenshuis werken: in 1960 werkte 6,8% van alle gehuwde vrouwen buitenshuis, in 1971 15,2% en in 1975 reeds 23,6% 2). De oorzaken zijn bekend: minder geboorten, betere gezinsplanning, meer kinderloze huwelijken, vergemakkelijking van huishoudelijke arbeid door mechanisatie en kant-en-klare produkten en niet te vergeten de invloed van de tweede emancipatiegolf, die in 1968 begon met de oprichting van Man/Vrouw/Maatschappij en even later Dolle Mina.

Emancipatie betekent zelfstandig maken; in de man-vrouwverhouding betekent het dat mannen en vrouwen gelijke rechten, plichten en kansen moeten hebben opdat zij

zich kunnen ontplooiën tot zelfstandig denkende en handelende mensen. Financiële zelfstandigheid is daarbij een essentiële, zij het geen voldoende, voorwaarde. Vrouwen zijn wat betreft de financiële zelfstandigheid in een vicieuze cirkel terechtgekomen. Omdat verwacht wordt dat vrouwen toch trouwen, wordt aan de opleiding van vrouwen en hun promotiemogelijkheden op de arbeidsmarkt minder aandacht besteed dan aan die van mannen. Het percentage buitenshuis werkende vrouwen dat lid is van een vakbond is laag en vrouwen missen daardoor een belangrijke mogelijkheid om voor zichzelf betere arbeidsvoorwaarden te bedingen. Zowel voor ongehuwde als gehuwde vrouwen worden in het algemeen goede arbeidsvoorwaarden niet zo belangrijk geacht als voor mannen, want zij behoeven geen gezin te onderhouden.

De relatief lage beloning, het vaak oninteressante werk, het geringe uitzicht op promotie met leuker werk maken dat het huwelijk wordt gezien als een veilige haven, een levensverzekering, een middel om te ontkomen aan de sleur van geestdodend werk. Blijkt het huwelijk toch niet zo ideaal te zijn als men had verwacht, dan is het moeder- en huisvrouw-schap op zijn minst een handicap, maar vaker nog een onoverkomelijke barrière voor terugkeer naar de arbeidsmarkt.

De vicieuze cirkel is gesloten: het vooruitzicht van trouwen is de oorzaak van onaantrekkelijke werkomstandigheden, die op hun beurt de vlucht in het huwelijk versterken, waarna terugkeer op de arbeidsmarkt moeilijk en onaantrekkelijk is en het huwelijk *volens nolens* een levensverzekering wordt.

Hoe kan deze vicieuze cirkel doorbroken worden? Hoe kan worden bereikt dat vrouwen financieel onafhankelijk worden, d.w.z. een eigen inkomen hebben dat voldoende is om in eigen levensbehoeften te voorzien? En hoe kan worden bereikt dat de man niet langer *de* kostwinner behoeft te zijn?

2. Verschillende wegen naar financiële onafhankelijkheid

De volgende wegen naar financiële onafhankelijkheid van de vrouw zijn denkbaar:

1. een gegarandeerd inkomen voor iedere volwassen vrouw en man ongeacht de geleverde arbeidsprestatie;
2. een overdrachtsinkomen gebaseerd op de arbeidsprestatie in het gezin (huishoudloon, verzorgingsloon);

* Schrijfster is wetenschappelijk hoofdmedewerkster van de vakgroep Macro-economie aan de Universiteit van Amsterdam. Zij dankt de medewerkers van het CBS, het CPB en de WRR voor hun bereidwilligheid haar te helpen de raadselen van de arbeidsstatistieken te doorgronden. Aan Prof. Dr. W. Driehuis veel dank voor zijn enthousiasmerende, opbouwende kritiek en aanmoediging. Dr. H. A. A. M. Thoben, mevrouw L. de Schipper en mijn man dank ik voor hun spontane kritische opmerkingen en hulp. De inhoud van dit artikel blijft geheel voor mijn verantwoording.

1) K. Bücher, *Die Frauenfrage im Mittelalter*, Leipzig 1909 (uitgever onbekend).

2) Cijfers afkomstig van respectievelijk de volkstellingen van 1960 en 1971 en de *Arbeidskrachten telling 1975*.

3. een arbeidsinkomen gebaseerd op part-time arbeid;
4. een combinatie van huishoudloon en part-time-arbeidsinkomen;
5. een full-time-arbeidsinkomen bij een zodanige verkorting van de arbeidsdag dat alle ouders het werk binnenshuis en buitenshuis kunnen combineren.

Ad 1. Een gegarandeerd inkomen voor iedereen

Dit idee is in Nederland o.m. bepleit door de sociaal-geneeskundige Kuiper 3). Hij wil op die manier voorkomen dat de niet-actieven de proletariërs van de 21e eeuw worden omdat het machtsmiddel „arbeid” hen ontbreekt. Kuiper streeft naar erkenning van het recht op levensonderhoud, dat losgekoppeld moet worden van het recht op arbeid. Ieder kan dan vrij kiezen of hij betaalde arbeid wil verrichten zoals die thans gedefinieerd wordt, of arbeid in een vorm die thans niet betaald wordt, zoals allerlei verzorgende en bestuurlijke arbeid, studie of dienstverlening van huisvrouwen, invaliden, studenten, bejaarden. In Amerika werd een soortgelijke gedachte geopperd door Theobald 4).

Ik geloof dat de mentaliteit van de mens nog niet rijp is voor een inkomen dat geen arbeidsplicht met zich meebrengt. Als de financiële prikkel om te werken ontbreekt, vrees ik dat veel mensen het voor gezien zullen houden. Een arbeidsloos inkomen zie ik daarom niet als een goede oplossing.

Ad 2. Huishoudloon, verzorgingsloon

Al in het begin van deze eeuw werd in verschillende landen de gedachte naar voren gebracht dat het grootbrengen van een volgende generatie voor de gehele maatschappij nuttig is en daarom door de overheid bekostigd zou moeten worden. De daaruit voortvloeiende uitkering voor de moeder werd in de loop van de 20e eeuw met verschillende varianten en onder verschillende benamingen gelanceerd, zoals: moederloon, gezinsloon, ouerveersregeling, huishoudloon, verzorgingsloon 5). Hoewel ik de gedachte van een verzorgingsloon niet geheel verwerp, kan dit toch niet als de beste weg naar financiële onafhankelijkheid voor gehuwde vrouwen met kinderen worden gezien en wel om de volgende redenen:

- verzorgingsloon biedt slechts gedurende een bepaalde periode in het leven financiële onafhankelijkheid, nl. als het aantal te verzorgen personen groot genoeg is, dus als er (kleine) kinderen zijn;

- de discontinuïteit die in het beroepsleven optreedt omdat de vrouw een aantal jaren thuis blijft en/of slechts part-time aan het beroepsleven deelneemt, heeft een ongunstige invloed op haar arbeidsvoorwaarden. Als de kinderen de deur uit zijn, wordt de moeder financieel afhankelijk van haar man of zij moet haar (her-)jintrede doen op de arbeidsmarkt. Zo zij al een behoorlijke beroepsopleiding heeft gehad, is deze verouderd tegen de tijd dat de kinderen groot zijn. Bovendien heeft zij gedurende de verzorgingsperiode geen ervaring opgedaan in haar beroepswerk. Als zij al een baan krijgt, zal deze op een laag niveau liggen en laag gehonoreerd worden. Verschillende onderzoeken hebben uitgewezen dat duur en continuïteit van deelname aan het maatschappelijk arbeidsproces grote invloed hebben op de hoogte van de beloning en promotiekanalen 6). Zo kwam Polachek 7) na onderzoek van het arbeidsleven van 5000 Amerikaanse vrouwen tot de conclusie dat het jaarinkomen van een vrouw met gemiddeld 1,5% daalt voor ieder jaar dat zij thuis blijft, omdat haar kennis verouderd. Wordt rekening gehouden met een hogere opleiding en het feit dat in de jaren dat men thuis blijft geen nieuwe „on-the-job”-ervaring wordt opgedaan, dan kan zelfs een verlies ontstaan van 6,4% voor ieder jaar dat de vrouw thuis blijft. In dit verband kan worden gewezen op een onderzoek van de Loontechnische Dienst van het Ministerie van Sociale Zaken, waaruit blijkt dat vrouwen bij gelijkwaardig werk 2½% minder verdienen dan mannen 8).

Ad 3. Een arbeidsinkomen gebaseerd op part-time arbeid

Deeltijdarbeid blijkt thans bij gehuwde vrouwen zeer in trek te zijn. De *Arbeidskrachtentelling 1975* levert de volgende gegevens op 9):

Tabel 1. *Wekelijkse arbeidsduur gehuwde vrouwen*

	(in % van alle buitenshuis werkende gehuwde vrouwen)
0-14 uur	20
15-24 uur	27
25-34 uur	16
35-39 uur	4
40-44 uur	25
45 uur en meer	8

In hoeverre de lengte van de werkweek buitenshuis samenhangt met de hoeveelheid arbeid in het gezin is uit de beschikbare gegevens niet op te maken.

Part-time arbeid betekent in de meeste gevallen dat het niveau van het minimumloon niet wordt gehaald, omdat a. geen volledige werkweek wordt gemaakt en b. de uurbeloning voor part-time arbeid relatief laag is. Voor veel vrouwen gelden de bepalingen van het minimumloon niet, omdat zij slechts ½ of minder van de normale arbeidstijd werken. Een onderzoek van het Loonbureau 10) in 1977 wees uit dat de arbeidsvoorwaarden van vrouwen in vele gevallen slechter zijn dan die van mannen. Vele pensioenfondsen nemen gehuwde vrouwen niet op, terwijl de ongehuwde vrouw vaak pas op latere leeftijd in het pensioenfonds kan komen. Ten slotte kent alleen het pensioenfonds voor de metaalindustrie het weduwnaarspensioen. Kortom, de met part-time arbeid te behalen financiële zelfstandigheid ligt vaak beneden een minimum jaarinkomen en kan dus, gegeven de doelstelling om in eigen onderhoud te kunnen voorzien, niet als oplossing dienen.

Ad 4. Combinatie van huishoudloon en part-time-arbeidsinkomen

Verzorging en opvoeding van kinderen maken dat vrouwen een groot deel van hun arbeidscapaciteit in het gezin aanwenden. Daardoor ontvangen zij geen of een veel kleiner arbeidsinkomen dan een man of een ongehuwde vrouw met eenzelfde opleiding. Aangezien de gehele maatschappij is gebaat met het grootbrengen van een volgende generatie, al was het alleen maar omdat de volgende generatie het nationaal inkomen opbrengt als de huidige generatie met pensioen is, lijkt dit een argument om arbeid verricht ten behoeve van kinderen te belonen uit de overheidskas. Deze beloning kan een aanvulling vormen op het part-time-arbeidsinkomen. Het huishoud- of verzorgingsloon zou gedifferentieerd kunnen worden naar

3) J. P. Kuiper, *NRC Handelsblad*, 14 februari 1975 en *De Plattelandsvrouw*, december 1976.

4) R. Theobald, *Gewaarborgd inkomen in een vrije maatschappij*, Werkgroep 2000, 1967.

5) A. Ehrenfest en J. Pen, *Ouerveersregeling*, *Hollands Maandblad*, september 1972; M. Bruyn-Hundt, Een geëmancipeerde inkomensvorming en -verdeling, *ESB*, 3 april 1973, 18 juli 1973 en 29 augustus 1973 met naschriften van E. N. Kertzman en C. W. Visser; M. Bruyn-Hundt, *Huishoudloon, plechtanker of valkuil?*, *Opzij*, oktober 1978.

6) M. Darling, *The role of women in the economy*, OECD, Parijs, 1975.

7) S. W. Polachek, *Discontinuous labor force participation and its effects on women's market earnings*, in: C. B. Lloyd (ed.), *Sex discrimination and the division of labor*, Columbia University Press, New York, 1975.

8) Rapport Loontechnische Dienst, Ministerie van Sociale Zaken, Den Haag, 1978.

9) CBS, *Sociale maandstatistiek*, mei 1977; *Arbeidskrachtentelling*, 1975.

10) Ministerie van Sociale Zaken, *Onderzoek naar eventueel discriminerende bepalingen (tussen mannen en vrouwen) voorkomende in cao's*, Den Haag, 1977.

de omvang van de arbeid die voor het grootbrengen van kinderen in verschillende levensfasen nodig is. Om de omvang van die arbeid en daarmee van het verzorgingsloon te kennen dient men te weten:

- welk *tijdbeslag* verzorging en opvoeding van kinderen met zich brengt in de verschillende levensfasen. Gegevens hierover levert een recent tijdbestedingsonderzoek (11), waarin als maatstaf voor de levensfase de leeftijd van het jongste kind wordt gehanteerd;

- om *hoeveel moeders of verzorgers* in de verschillende levensfasen het gaat. De volkstelling van 1971 (12) biedt de mogelijkheid de getelde huishoudens te differentiëren naar dezelfde maatstaven als welke gehanteerd zijn bij het hiervoor vermelde tijdbestedingsonderzoek. Op basis van deze gegevens heb ik berekend dat met een verzorgingsloon gedifferentieerd naar levensfase een bedrag gemoeid zou zijn van 8 à 10% van het nationaal inkomen.

De combinatie van overdrachtsinkomen en arbeidsinkomen is echter niet ideaal omdat a. de verzorgingsarbeid niet wordt gehonoreerd met het loon dat men verdient zou hebben met de beroepsarbeid waarvoor men is opgeleid; en b. de arbeidsvoorwaarden ongunstig worden beïnvloed door de discontinuïteit in en gedeeltelijke deelname aan het maatschappelijk arbeidsproces.

Ad 5. Een full-time-arbeidsinkomen met een kortere werkdag voor iedereen

Gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen betekent dat zij in alle opzichten dezelfde rechten, plichten en mogelijkheden krijgen, dus ook op de arbeidsmarkt. Thans brengt verzorging en opvoeding van kinderen voor ouders in het algemeen, maar voor moeders in het bijzonder, *ongelijke* rechten, plichten en mogelijkheden met zich mee. Ik ben van mening, dat deze ongelijkheid niet inherent behoort te zijn aan het kiezen voor kinderen. Evenmin ben ik geporteerd van de gedachte kinderen zo snel mogelijk na de geboorte onder te brengen in een kindertehuis, maar vind dat kinderen recht hebben op verzorging en aandacht van degenen die voor ze gekozen hebben: de ouders.

Wil men deze beide voorwaarden: gelijke-rechten, plichten en mogelijkheden voor man en vrouw op de arbeidsmarkt en verzorging en opvoeding van kinderen zoveel mogelijk door ouders, verenigen, dan is slechts één oplossing mogelijk. Dat is een zodanige verkorting van de arbeidsdag dat ouders de zorg voor kinderen en deelname aan het maatschappelijk arbeidsproces gedurende hun leven kunnen combineren zonder schadelijke gevolgen voor hun arbeidsvoorwaarden en voor de opvoeding van de kinderen. Een herverdeling van de arbeid binnenshuis en buitenshuis tussen man en vrouw, zodat beiden ongeveer de helft van de arbeid binnenshuis en de helft van de arbeid buitenshuis op zich kunnen nemen, is alleen mogelijk bij een kortere werkdag.

Realisatie van deze herverdeling van arbeid vraagt tijd omdat het een ingrijpende verandering is in de organisatie van het hele maatschappelijk gebeuren, een verandering die overigens al aan de gang is, getuige de toenemende participatiegraad van gehuwde vrouwen.

Hoe lang zou de kortere werkdag moeten zijn? Om dat te onderzoeken zullen de behoeften van de huishoudens in verschillende levensfasen worden bekeken. Daarbij wordt gebruik gemaakt van de indeling in de volkstelling van 1971 en die van het reeds eerder vermelde tijdbestedingsonderzoek (11).

- *Alleenstaande ouders waarvan het jongste kind jonger is dan 6 jaar* zijn niet geholpen met een verkorting van de arbeidsdag. Voor deze groep is de enige oplossing plaatsing van het kind in een kinderdagverblijf of een andere vorm van kinderopvang. Deze groep maakte in 1971 slechts 1% van het totale aantal huishoudens uit. Het is echter waarschijnlijk dat deze groep, gegeven het groeiende aantal echtscheidingen, zal toenemen.

- *Alleenstaande ouders waarvan het jongste kind ouder dan 6, maar jonger dan 15 jaar is*, zijn gebaat met een aaneengesloten schooldag en kinderopvang in de vakanties, alsmede betaald verlof bij ziekte van de kinderen. Een normale schooldag zou bij een aaneengesloten schooldag de afwezigheid van het kind gedurende 6 à 7 uur met zich meebrengen. De arbeidsdag zou verkort moeten worden tot 6 uur per dag, opdat de ouder thuis is als het kind thuis is. De arbeidsdag zou moeten samenvallen met de schooltijden.

- *Alleenstaande ouders met kinderen van 15 jaar en ouder* zullen minder moeilijkheden ondervinden: een verkorting van de werkdag tot 6 uur zal voldoende gelegenheid scheppen het kind op te vangen, met huiswerk te helpen en de verdere verzorging ter hand te nemen.

- *Voor (echt-)paren waarvan het jongste kind jonger is dan 6 jaar*, zijn drie alternatieve oplossingen beschikbaar:

1. De ouders werken in een *twee-ploegensysteem*, zodat ze elkaar thuis kunnen afwisselen. Voor het gezinsleven betekent een twee-ploegensysteem dat de lengte van de gezamenlijke werkdag bepaald wordt door de som van de arbeidstijden en reistijden. Bij een werkdag van 5 uur bedraagt deze som 12 uur; bij een werkdag van 6 uur is deze som 14 uur. Organisatorisch zal een tweeploegensysteem problemen geven, vooral omdat de ouders elkaar thuis alleen kunnen afwisselen als tussen de werktijden van de ouders tijd is om van en naar werk en huis te gaan. Een twee-ploegensysteem zal dus niet voor alle soorten werk mogelijk zijn.

2. De ouders werken met *variabele, elkaar overlappende, werktijden*. Ouders kunnen elkaar thuis niet afwisselen, maar de periode waarin geen van beide ouders thuis is, blijft beperkt. Voor deze beperkte periode moet dan een vorm van kinderopvang gevonden worden. Voor werkgevers brengt deze vorm van variabele werktijden nieuwe organisatorische problemen met zich mee, omdat ouders alleen geholpen zijn met variabele werktijden die gedeeltelijk buiten de normale werktijden liggen, hetzij 's ochtends, hetzij 's avonds. Vooral dienstverlenende bedrijven waarvan de dienstverlening niet beperkt blijft tot 5 à 6 uur per dag, kunnen profijt hebben van variabele werktijden.

3. De ouders hebben *gelijke werktijden* en komen in dezelfde situatie als alleenstaande ouders: een kinderdagverblijf of andere vorm van kinderopvang is dan de enige oplossing.

- *(Echt-)paren waarvan het jongste kind ouder dan 6 doch jonger dan 15 jaar is*, zouden eveneens geholpen zijn met tweeploegenbanen of variabele werktijden, zodat ze elkaar thuis kunnen afwisselen. Indien deze banen onvoldoende beschikbaar zijn, zou deze groep ouders geholpen zijn met een aaneengesloten schooldag, kinderopvang in de vakanties en betaald verlof voor één der ouders bij ziekte van het kind. De arbeidsdag zou niet langer dan 6 uur mogen worden en moeten samenvallen (althans voor één der ouders) met de schooltijden.

- *(Echt-)paren waarvan het jongste kind ouder dan 15 jaar is*, zullen nauwelijks problemen hebben met de verzorging van hun kinderen als de arbeidsdag verkort zou worden tot 6 uur.

De conclusie is dat als men alle ouders in de gelegenheid zou willen stellen een full-time-arbeidsinkomen te verwerven, de arbeidsdag tot 5 à 6 uur verkort moet worden; er zouden meerploegenbanen moeten worden geschapen, er zou meer kinderopvang moeten komen tussen de middag en in vakanties en de mogelijkheid voor één der ouders tot betaald verlof bij ziekte van kinderen.

3. Gevolgen van een verkorting van de werkdag voor iedereen

Arbeidsaanbod

Het herverdelingsproces zal hoge eisen stellen aan het

11) *Een week tijd*, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1977.
12) CBS, *Volkstelling 1971*, tabel 32.1 en 32.3.

arbeidsmarktbeleid. Het toetreden van meer gehuwde vrouwen tot de arbeidsmarkt zal de kwalitatieve discrepantie tussen vraag naar en aanbod van arbeid waarschijnlijk nog vergroten. Op het ogenblik bieden de meeste vrouwen zich aan voor beroepsarbeid in verpleging, onderwijs, détailhandel, huishouding en voor lagere administratieve en eenvoudige industriële beroepen. Meer voorlichting zou ertoe kunnen leiden dat meer meisjes en vrouwen een beroepsopleiding kiezen die opleidt voor een beroep in het bouwvak in plaats van het onderwijs, om twee sectoren te noemen waarin sprake is van een tekort resp. een overschot aan arbeid. De scheiding tussen mannen- en vrouwenberoepen zal moeten verdwijnen, voor zover deze niet is gebaseerd op spierkracht. Daarvoor is mentaliteitsverandering een noodzakelijke voorwaarde.

Stel dat de arbeidsdag voor iedereen wordt verkort en alle nog niet buitenshuis werkende gehuwde vrouwen tot de arbeidsmarkt toetreden, wat is dan de consequentie voor het arbeidsaanbod? Invoering van een kortere werkdag leidt tot vermindering van het arbeidsaanbod in manjaren, omdat de bestaande beroepsbevolking korter werkt, toetreding van alle of grote groepen van gehuwde vrouwen leidt tot vergroting van het arbeidsaanbod in manjaren.

Getracht is een *indicatie* te krijgen van het arbeidsaanbod bij verschillende lengten van de arbeidsdag. Als basis is de *Arbeidskrachtentelling 1975* 13) gekozen, omdat deze een onderscheid naar gewerkte uren maakt. Aansluiting bij één van de andere arbeidsstatistieken kon niet worden verkregen, omdat de grondslagen van deze statistieken verschillen.

Bij de cijfers zij aangetekend dat waarschijnlijk niet alle gehuwde vrouwen tot de arbeidsmarkt kunnen of willen toetreden: oudere vrouwen zijn daartoe fysiek niet in staat of hebben een onvoldoende of verouderde opleiding, terwijl jonge vrouwen met kinderen geen kinderopvang hebben of zelf hun kinderen geheel willen verzorgen. Daarom is tevens nagegaan wat de gevolgen voor het arbeidsaanbod zijn als de gehele groep gehuwde vrouwen waarvan het jongste kind jonger is dan 6 jaar, *niet* tot de arbeidsmarkt toetreedt.

Het arbeidsaanbod voor full-timers, part-timers en werklozen, zoals dat uit de *Arbeidskrachtentelling 1975* naar voren komt, is omgerekend in manjaren. Nagegaan is welke procentuele verandering in dit arbeidsaanbod zou optreden:

- bij een arbeidsdag van 5, 5½ of 6 uur;
- als alle nog niet buitenshuis werkende gehuwde vrouwen tot de arbeidsmarkt toetreden óf als van de groep gehuwde vrouwen de moeders met een kind jonger dan 6 jaar thuisblijven.

Tabel 2. Procentuele verandering van het arbeidsaanbod in 1975 (in manjaren)

Duur werkdag	Alle nog niet buitenshuis werkende gehuwde vrouwen jonger dan 65 jaar treden tot de arbeidsmarkt toe	Alleen gehuwde vrouwen die geen kind jonger dan 6 jaar hebben treden tot de arbeidsmarkt toe
5 uur	+0,06%	11,5%
5½ uur	+9,0%	3,5%
6 uur	+18,5%	+4,5%

Voor de berekening zie appendix I.

Uit de tabel blijkt dat als in 1975 alle op het moment nog niet buitenshuis werkende gehuwde vrouwen tot de arbeidsmarkt zouden zijn toegetreden, met gelijktijdige invoering van een 5-urige werkdag voor iedereen, het arbeidsaanbod in manjaren nagenoeg gelijk zou zijn gebleven. Zouden de moeders waarvan het jongste kind jonger dan 6 jaar was, zijn thuisgebleven, dan zou het arbeidsaanbod verminderd zijn met 11,5%. Als we aannemen dat voorlopig jonge vrouwen met kleine kinderen en oudere vrouwen een lage participatiegraad zullen hebben, dan lijkt het redelijk aan te koersen op een arbeidsdag van 6 uur.

Het kostenpeil

Voor een klein land met een open economie is de ontwikkeling van het kostenpeil uit een oogpunt van de internationale concurrentiepositie van groot belang. Daarom wordt aan dit punt veel aandacht geschonken. Invoering van arbeidstijdverkorting doet verschillende vragen rijzen: tot welke inkomenseisen leidt arbeidstijdverkorting? Is arbeidstijdverkorting mogelijk met verlaging van week- en maandlonen, zodat de bruto uurlonen ongewijzigd blijven? Welke invloed heeft arbeidstijdverkorting op de arbeidsproductiviteit? Leidt inschakeling van meer mensen in het arbeidsproces tot hogere personeelskosten? Zijn per eenheid produkt meer of minder kapitaalgoederen nodig? Deze vragen zullen hierna globaal worden behandeld.

• *Compensatie inkomensverlies.* Een veel gehoord argument tegen arbeidstijdverkorting is dat de meeste mensen wel arbeidstijdverkorting willen, maar inkomensverlaging als de consequentie ervan niet zullen accepteren 14). Uiteraard doet arbeidstijdverkorting zonder inkomensverlaging het kostenpeil stijgen. In hoeverre zou inkomensverlies door arbeidstijdverkorting moeten worden gecompenseerd opdat vooral de koopkracht van de laagst betaalden niet wordt aangetast?

Voor de loonstructuur is de hoogte van het minimumloon van grote betekenis. Verhoging van het minimumloon verhoogt de loonvloer en leidt tot verhoging van de lonen boven het minimumloon (schaaldrift). De hoogte van het minimumloon is thans gebaseerd op de levensbehoeften van een gehuwde man die zijn vrouw onderhoudt 15). Als iedere volwassene verondersteld wordt zijn eigen kostwinner te zijn, kan het minimumloon worden verlaagd. Uitgaande van het principe van de huidige AOW-uitkering waarbij ongehuwden 70% van de gehuwden-uitkering ontvangen, zou het minimumloon voor alleenstaanden op 70% van het huidige niveau kunnen liggen. Wil dit niveau door arbeidstijdverkorting niet worden aangetast, dan zal deze 70% na invoering van de arbeidstijdverkorting betaald moeten worden voor 6 uur arbeid per dag. Per saldo resulteert een verlaging van het door de werkgever te betalen bruto uurloon met 6,8%

$$\left(\frac{70}{100} \cdot 100\% = 93,2\%\right) \cdot 100:8$$

bruto uurloon met 6,8% verlaagd wordt, zou iedere werkende een inkomen hebben dat gelijk is aan 70% van het minimuminkomen bij de huidige 8-urige werkdag. Als voor de lonen boven het minimumloon dezelfde redenering wordt toegepast (verlaging van de loonvloer leidt tot verlaging van de lonen boven het minimumloon) komen alle lonen op een niveau te liggen dat voldoende is voor een ongehuwde. Man en vrouw zouden dan ieder voldoende verdienen om zichzelf te onderhouden; de werkgever zou zijn arbeidskosten per uur zien verminderen. De 6,8% speling die ontstaat kan gebruikt worden om extra personeelskosten op te vangen. Compensatie van inkomensverlies zou in deze gedachtengang niet nodig zijn.

Wie deze gedachtengang niet acceptabel vindt en meent dat iedere werkende verdient wat hem of haar toekomt en dat niet gekort dient te worden omdat iedereen bij een 6-urige werkdag verondersteld wordt zijn eigen kostwinner te zijn, dient de ontwikkeling van het één-kostwinnerinkomen van de alleenstaande en het twee-kostwinner-inkomen van het (echt-)paar te volgen.

13) Zie voetnoot 9.

14) CBS, *Sociale Maandstatistiek*, februari 1977, De keuze tussen inkomen en vrije tijd.

15) Besluit Landelijke Normering houdende nadere regelen betreffende een verlening van Bijstand in de algemeen noodzakelijke kosten van het bestaan, *Staatsblad* 418, 3 juli 1974.

Arbeidstijdverkorting met gelijktijdige inschakeling van beide partners op de arbeidsmarkt heeft voor (echt-)paren waarvan voordien slechts één partner buitenshuis werkte, niet tot verlaging van het gezinsinkomen te leiden. In het geval b.v. dat het uurloon van beide partners ongeveer gelijk is, zal het gezamenlijk bruto inkomen toenemen met ongeveer 50% omdat in plaats van acht, tweemaal zes uur per dag wordt gewerkt. (Echt-)paren zien hun koopkracht dus toenemen: compensatie van hun individuele inkomensverlies door arbeidstijdverkorting lijkt daarom niet het meest dringende probleem.

Natuurlijk kunnen er wel problemen ontstaan indien en voor zover het inkomensverlies van de man niet gecompenseerd wordt door inkomen van de vrouw omdat zij geen werk kan vinden of omdat geen oplossing kan worden gevonden voor de noodzakelijke kinderopvang. Zou het gezinsinkomen door arbeidstijdverkorting beneden het huidige minimumloon komen dan zou de Algemene Bijstandwet moeten bijspringen met een aanvulling tot het huidige minimumloon. Deze problemen zullen zich vooral voordoen in de overgangperiode waarin de werkdag nog langer dan 6 uur is, de arbeidsmarkt nog onvoldoende ingesteld is op de gehuwde vrouw, en de kinderopvang nog onvoldoende is georganiseerd.

Aannemende dat na aanpassingsmoeilijkheden het inkomensverlies door arbeidstijdverkorting van de gehuwde man wordt gecompenseerd door het inkomen van zijn vrouw, is de vraag in hoeverre en uit welke bronnen inkomensverlies door arbeidstijdverkorting van alleenstaanden zou moeten worden gecompenseerd, dringender.

Voor alleenstaanden geldt dat bij een bruto inkomensvermindering van 25% de netto inkomensvermindering 20,6 à 20,7% bedraagt. Vermindering van belasting- en premiedruk zorgt voor een compensatie van ruim 4% voor alleenstaanden 16).

Een deel van het inkomensverlies kan voorts worden gecompenseerd uit produktiviteitsverbetering. In het verleden heeft de introductie van de vrije zaterdag, een verkorting van de arbeidstijd met globaal 6%, een produktieverlies van 3% opgeleverd 17), hetgeen wijst op een verbetering van de arbeidsproductiviteit die ongeveer de helft van de arbeidstijdverkorting opvangt. Het is natuurlijk gevaarlijk dit cijfer zonder meer toe te passen voor nog in het verschiet liggende arbeidstijdverkorting.

In dit verband kan ook worden verwezen naar een onderzoek dat in opdracht van de COP werd ingesteld naar part-time-arbeid 18). Helaas bleek slechts bij drie van de tien bij het veldonderzoek betrokken bedrijven vergelijking van uurprestaties van part-timers en full-timers mogelijk. In twee bedrijven bleken de verschillen in uurprestaties samen te hangen met leeftijd en ervaring. In het derde bedrijf kon wel een verband tussen de lengte van de arbeidsdag en de prestaties worden vastgesteld: per uur minder werk per week namen de prestaties gemiddeld met 0,7% toe.

Al met al mag worden gesteld dat het niet onwaarschijnlijk lijkt dat „inverdieneffecten” door produktiviteitsverbetering ook bij een toekomstige verkorting van de arbeidsduur zullen optreden. Een tweede „inverdieneffect” zou kunnen ontstaan door een minder groot verzuim wegens arbeidsongeschiktheid, aangezien de arbeidsbelasting vermindert.

Voorts lijkt het niet onredelijk van de werknemer een financieel offer te vragen voor werktijdverkorting, afhankelijk van zijn inkomenspositie, want het minimumlevensniveau mag natuurlijk niet in gevaar komen.

• *Sociale lasten, personeels- en reiskosten.* Het in dienst hebben van twee part-timers kost meer aan sociale lasten dan één full-timer met een tweemaal zo hoog salaris als ieder van de part-timers afzonderlijk. Voor de part-timers moet het werkgeversaandeel in de premies in de meeste gevallen over het volle bruto loon worden betaald, terwijl het loon van een full-timer in veel gevallen slechts voor een gedeelte wordt belast, omdat een deel van het loon boven de welstandsgrens

valt. Dit kostennadeel voor de werkgevers zal ook optreden bij een verkorting van de werkdag tot 6 uur. Deze consequentie zou kunnen worden ondervangen door de premieplafonds zowel in de volksverzekeringen als in de werknemersverzekeringen te laten vervallen.

De totale personeelskosten zullen voor de werkgevers waarschijnlijk toenemen omdat voor meer mensen wervings- en selectiekosten moeten worden gemaakt en voor meer mensen een loonadministratie moet worden bijgehouden. Tevens zullen de totale reiskosten van en naar het werk toenemen. Het is mij niet bekend in hoeverre deze door werkgevers worden betaald en daardoor het kostenpeil zullen verhogen.

• *Kapitaalkosten per eenheid produkt.* Het is waarschijnlijk dat verkorting van de werkdag leidt tot hogere kapitaalkosten per eenheid produkt, omdat als meer mensen tegelijk werken, meer kapitaalgoederen nodig zijn die gedurende een geringer aantal uren worden gebruikt. Verkorting van de arbeidsdag vergroot echter de mogelijkheid een twee- of meerploegenstelsel in te voeren zonder dat deze door de werknemers als schadelijk voor de gezondheid hoeft te worden ervaren. Een tweeploegenstelsel zou ouders van jonge kinderen de mogelijkheid bieden beiden op de arbeidsmarkt te participeren, omdat ze elkaar dan thuis kunnen aflossen. Toeslagen voor ploegenarbeid zouden niet gegeven behoeven te worden, zodat twee-ploegenarbeid in bedrijven waar per eenheid produkt veel kapitaalgoederen gebruikt worden, kostenbesparend zou werken 19), vooral als de economische levensduur korter is dan de technische. Men mag zelfs verbetering van de werkgelegenheid verwachten van meerploegenarbeid, zoals Den Hartog, Van de Klundert en Tjan met behulp van het Vintaf-model berekenden 20). Gegeven een bepaalde economische levensduur kan een hoge kapitaalcoëfficiënt een aanwijzing geven in welke bedrijfstakken meerploegenarbeid kostenbesparend kan werken. Gegevens over de netto kapitaalcoëfficiënt in de verschillende bedrijfstakken zijn niet beschikbaar. De meest bruikbare aanwijzing leek mij de bruto marginale kapitaalcoëfficiënt zoals die door het CPB wordt gehanteerd 21). Meerploegenarbeid zou dan vooral kostenbesparend kunnen werken in: openbare nutsbedrijven, olieraffinaderijen, vervoersbedrijven, een deel van de voedingsmiddelenindustrie (niet-dierlijke produkten) en de metallurgische industrie, een en ander voor zover niet reeds in meerploegenarbeid wordt gewerkt.

Er is een andere factor die kostenverhogend zal werken. Inschakeling van meer mensen in het arbeidsproces, vergroting van het aantal twee- of meerploegenbanen, coördinatie van wensen t.a.v. werktijden en vakanties, een andere verdeling van het werk thuis, nopen tot meer communicatie en coördinatie tussen werkgever en werknemer, tussen werkgevers onderling, tussen werknemers onderling, tussen man en vrouw, tussen ouders en dienstverlenende instanties. In con-

16) Uitgegaan werd van belastingheffing in groep 3 (oudere gehuwden). Verondersteld werd dat de pensioenpremie geheel voor rekening van de werkgever is en dat van het inkomen boven de ziekenfondsgrens eenzelfde percentage aan ziektekostenverzekering wordt betaald als voor de ZFW geldt. De netto inkomensverlaging bij een bruto inkomensverlaging is voor het minimum-loon: 20,7% voor modaal (f. 28.000) en boven modaal (f. 40.000): 20,6%.

17) Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Maken wijer werk van?*, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1977.

18) J. R. de Jong, C. J. H. Intven en P. Visser, *Part-time arbeid in het bedrijf*, Stenfert Kroese, Leiden, 1974, blz. 206/208.

19) L. Hoffman, Tweeploegenarbeidmodellen voor de onderneming, *ESB*, 30 juli 1975.

20) H. Den Hartog, Th.C.M.J. van de Klundert en H.S. Tjan, *De structurele ontwikkeling van de werkgelegenheid in macro-economisch perspectief*, Preadvies voor de Vereniging voor Staathuishoudkunde, 1975, blz. 92/95.

21) CPB, *De Nederlandse economie in 1973*, deel I, blz. 155.

creto, een vergrote vraag naar diensten van PTT (post, telefoon, telex), naar buizenpostsystemen, naar computers e.d.

Per saldo zal in sectoren waar invoering van twee- of meerploegenstelsels niet mogelijk blijkt, sprake zijn van verhoging van de kapitaalkosten per eenheid produkt. In andere sectoren zullen de kapitaalkosten per eenheid produkt per saldo gelijk blijven of lager worden.

Inkomensverdeling

Als maatstaf voor de inkomensverdeling maken wij noodgedwongen meestal gebruik van de primaire inkomensverdeling van belastingplichtigen. Dit is beslist geen ideale maatstaf, o.a. omdat de meeste gehuwde vrouwen niet belastingplichtig zijn en dus in het geheel niet in de inkomensverdeling zijn opgenomen. Zelfs na de fiscale verzelfstandiging van de gehuwde vrouw in 1973, waarbij zij voor haar arbeidsinkomen zelfstandig wordt aangeslagen in de loon- en inkomstenbelasting, wordt voor de inkomensverdeling nog steeds het echtpaar als inkomenseenheid gehandhaafd.

Verkorting van de arbeidsdag en een andere verdeling van arbeid tussen man en vrouw zal de inkomensongelijkheid vergroten zolang het echtpaar als inkomensontvangende eenheid wordt gehandhaafd. Ten eerste omdat het gezinsinkomen van echtparen gemiddeld met 25% of meer omhoog gaat en dat van alleenstaanden naar beneden en ten tweede omdat vrouwen met een behoorlijke opleiding over het algemeen getrouwd zijn met mannen met een behoorlijke opleiding, zodat beiden goed verdienen. De primaire inkomensverdeling tussen echtparen wordt dus ongelijker.

Zou niet het echtpaar, maar het individu als belastingplichtige worden beschouwd, dan zou de primaire inkomensverdeling door een versterkte toetreding van de gehuwde vrouw op de arbeidsmarkt gelijkjer worden omdat alle individuen nu inkomen ontvangen in plaats van overwegend alleen de mannelijke kostwinners. Zelfs als het individu als belastingplichtige wordt beschouwd, is dit voor een oordeel over de rechtvaardigheid van de welvaartsverdeling een verre van ideale maatstaf 22). Het inkomen per gezinslid, eventueel gecorrigeerd voor leeftijd en omvang van het huishouden, lijkt de minst slechte maatstaf. De primaire inkomensverdeling per gezinslid zal door een versterkte deelname van de gehuwde vrouw aan het maatschappelijke arbeidsproces een genivelleerder beeld vertonen, omdat nu in huishoudens met kinderen het gezinsinkomen stijgt, terwijl het inkomen van alleenstaanden daalt. Een denivellerende invloed zou kunnen uitgaan van het naar verhouding meer voorkomen van kinderloosheid of minder kinderen bij echtparen met een hoog inkomen.

De collectieve sector

• *Belastingen.* Bij het schrijven van dit artikel is uitgegaan van het bestaande systeem van inkomstenbelasting. Om het verschil in draagkracht tussen alleenstaanden en samenwonenden fiscaal tot zijn recht te laten komen lijkt het redelijk alle alleenstaanden de relatief hoge belastingvrije voet van de oudere ongehuwden (groep 3) en alle samenwonenden (echtparen en thuiswonende kinderen) de belastingvrije voet van jonge ongehuwden (groep 2) te geven. Daarmee is beslist niet voldaan aan de emancipatoire wensen naar zelfstandigheid op belastinggebied. Het bestek van dit artikel leent zich echter

22) M.P. van der Hoek, De inkomenseenheid in het inkomensbeleid, *ESB*, 16 februari 1977; J.P.M. Groenewegen, idem, *ESB*, 6 en 13 april 1977; J. Pen en J. Tinbergen, Hoeveel bedraagt de inkomensgalisatie sinds 1938?, *ESB*, 15 september 1976.

Exacte economie?

Het gebruik van wiskundige en statistische methodieken, veelal gehanteerd m.b.v. een computer, wint bij de beoefening der economische wetenschap steeds meer terrein. Dat valt in beginsel toe te juichen — enkele kantttekeningen lijken echter mogelijk.

Alvorens mij op de economie te werpen heb ik enkele jaren gewijd aan de studie der wis- en natuurkunde. Het staat mij uit deze periode nog voor de geest hoe de colleges wiskunde wel eens verlichtigd plachten te worden met anekdotes over de somtijds curieuze toepassing van deze discipline door economen. Na mijn ommezwaai heb ik diverse malen kunnen constateren dat de betreffende docent wist waarover hij sprak.

Het wiskunde-onderricht t.b.v. de beoefenaars der exacte vakken kenmerkt zich door „gründlichkeit”. Stellingen, formules enz. worden als het ware van de grond af opgebouwd. Dat is vermoeiend en hoofdpijnverwekkend, maar het geeft wel een basis om mee te werken; er is enig benul ontstaan van wat een formule inhoudt en wat men eigenlijk doet bij het hanteren daarvan.

Hoewel ik, wegens het destijds verkrijgen van een vrijstelling, niet uit persoonlijke ervaring kan spreken, heb ik er mijn twijfels over of bij het (basis) wiskunde-onderricht aan economen even „gründlich” te werk wordt gegaan. Het hierdoor ontbreken van voldoende fundamenteel inzicht staat een zinvolle toepassing in de economie in de weg. Dat is een eerste kantttekening.

Voorts kan ik mij uit genoemde — kortstondige — exacte periode niet herinneren dat veel aandacht werd geschonken aan de techniek der regressie-analyse, dat paradepaardje der moderne economiebeoefening. Bij de toepassing van wiskunde en statistiek lag de nadruk op creativiteit en niet op het star hanteren van rekenaarschema's. In de economie lijkt het per computer werken van statistische programma's wel eens voor het denken in de plaats te komen. Daarmee wil natuurlijk niet gezegd zijn dat een techniek als regressie-analyse geen waarde heeft, het gaat er maar om hoe deze wordt gehanteerd. Dat is een tweede kantttekening.

Tot slot moet het belang van wiskunde en statistiek niet worden overschat. Een der grootste economen, Karl Marx, heeft op fundamentele wijze wetenschap bedreven, en daarmee het aanzicht der wereld veranderd, zonder veel kennis te hebben van hogere wiskunde, laat staan van regressie-analyse. Hetzelfde kan, dacht ik, gezegd worden van zijn tegenvoeter, John Maynard Keynes.

Economiebeoefening „oude stijl” (verbaal) kan weliswaar somtijds aangeduid worden als „bla-bla”, van economiebeoefening „nieuwe stijl” (wiskundig-statistisch) kan hetzelfde worden gezegd. Het ziet er alleen meer „sophisticated” uit. Dat is een derde en laatste kantttekening.

Conclusie? Exacte wetenschap bedrijven is een kwestie van exact denken. Het hanteren van exacte hulpwetenschappen als wiskunde en statistiek geeft daarvoor echter op zich geen voldoende garantie.

F. B. van der Toorn

niet om diep op dit complexe probleem in te gaan.

Wil arbeidstijdverkorting en een hogere participatiegraad van de gehuwde vrouw neutraal op de macro-druk werken, dan moet de vermindering van de opbrengst van de inkomstenbelasting op de inkomens van alleenstaanden gecompenseerd worden door de hogere belastingopbrengsten op de inkomens van (echt-)paren. Blijkt de macro-druk te veranderen, dan moet bijstelling van de tarieven plaatsvinden of verandering van andere belastinginstrumenten.

● *Sociale verzekeringen.* Bij de volksverzekeringen gaat de wetgever (nog) uit van de gedachte dat man en vrouw een eenheid vormen bij premieheffing en uitkering, omdat de man wordt gezien als de kostwinner voor zijn vrouw. De uitkeringen hebben het karakter van sociale minima voor het gezin en hangen in principe af van het onvermogen van de man de kost te verdienen door arbeidsongeschiktheid (WAO) of overlijden (AWW). Aan de man wordt als kostwinner de kinderbijslag (AKW) uitbetaald.

Ook hier geldt dat handhaving van de één-kostwinnergedachte niet mogelijk is en zelfstandiging van de gehuwde vrouw onontkoombaar is. Het recente voorstel van de regering tot wetswijziging van de AAW, waarbij aan buitenshuis werkende man en vrouw in principe hetzelfde recht op uitkering wordt gegeven, is een klein stapje in de goede richting.

4. Overgangperiode

Deze wordt gekenmerkt door een geleidelijke verkorting van de arbeidsdag. In deze overgangperiode zullen veel vrouwen part-time willen werken, omdat de man nog onvoldoende tijd heeft om zijn vrouw thuis af te lossen. Bovendien zal de mentaliteit van man en vrouw nog meer dan nu al het geval is, aangepast moeten worden aan een andere rolverdeling. De statistieken wijzen uit dat deze overgangperiode in feite al is begonnen: meer en meer gehuwde vrouwen bieden zich part-time op de arbeidsmarkt aan. De problemen die deze andere rolverdeling met zich meebrengt komen langzamerhand in beeld. Ik vermeld er enkele:

1. In welke mate zullen de discrepanties tussen vraag naar en aanbod van arbeid op de arbeidsmarkt groter worden?
2. Wanneer zullen gehuwde vrouwen in aanmerking komen voor een uitkering krachtens de Rijksgroepsregeling Werkloze Werknemers omdat ze niet langer als financieel afhankelijk van hun man worden gezien? Wat kost dit?
3. Wanneer vervalt het gehuwdentarief inkomstenbelasting voor de man en krijgen man en vrouw ieder de lage belastingvrije voet van ongehuwden? Blijft de macrobelastingdruk dan gelijk?
4. Hoe moeten reglementen van bedrijfs- en ondernemingspensioenfondsen aangepast worden?
5. Welke invloed heeft één en ander op het niveau van de bestedingen en de economische groei?
6. Zijn de thans reeds gedeeltelijk gerealiseerde plannen van de actiegroep „Tijd voor school” voor een aaneengesloten schooldag e.d. ongewijzigd te realiseren als alle volwassenen buitenshuis werken?

5. Samenvatting en conclusies

Financiële onafhankelijkheid van de vrouw zie ik als een essentiële voorwaarde voor haar verdere emancipatie. Financiële onafhankelijkheid bestaat wanneer de vrouw gedurende het gehele arbeidsleven een inkomen ontvangt dat ten minste groot genoeg is om in haar eigen levensonderhoud te voorzien. De fictie dat de man *de* kostwinner is, kan dan verlaten worden.

Om deze financiële onafhankelijkheid te bereiken kunnen verschillende wegen worden ingeslagen: een gegarandeerd inkomen voor iedereen, een verzorgingsloon, een part-time arbeidsinkomen, een combinatie van verzorgingsloon en

part-time-arbeidsinkomen of een full-time-arbeidsinkomen.

Alleen een full-time-arbeidsinkomen brengt gelijkwaardigheid voor man en vrouw in die zin dat zij gelijke rechten, plichten en kansen krijgen, ook op de arbeidsmarkt. De huidige arbeidsverdeling tussen man en vrouw maakt gelijke kansen op een full-time-arbeidsinkomen onmogelijk, zeker als er kinderen zijn. Herverdeling van de arbeid tussen man en vrouw zou voor beide ouders de mogelijkheid bieden een arbeidsinkomen te verwerven. Combinatie van full-time arbeid voor beide ouders en het grootbrengen van kinderen impliceert dat beide ouders in principe de helft van het werk binnenshuis en de helft van het werk buitenshuis verrichten. Dat is alleen mogelijk als de arbeidsdag buitenshuis wordt verkort, zodat iedere ouder het werk buitenshuis en binnenshuis kan combineren. De gevolgen van een kortere arbeidsdag voor de werkgelegenheid, de kosten per eenheid produkt, de inkomensverdeling en de collectieve sector heb ik globaal verkend. De conclusies luiden dat de arbeidsdag geleidelijk zou moeten worden verkort tot 5 à 6 uur. Een vijf-urige werkdag zou niet leiden tot verandering van het arbeidsaanbod in manjaren. Een zes-urige werkdag zou tot een flinke stijging van het arbeidsaanbod leiden tenzij moeders met jonge kinderen thuis blijven. De toenemende discrepantie tussen vraag naar en aanbod van arbeid zal hoge eisen stellen aan het arbeidsmarktbeleid.

Bij het bekijken van de gevolgen van arbeidstijdverkorting voor het kostenpeil is de 6-urige werkdag als het meest realistisch tot uitgangspunt gekozen. Als wordt uitgegaan van de veronderstelling dat het huidige loonpeil bedoeld is om te voorzien in de levensbehoeften van een man die zijn vrouw onderhoudt is compensatie van inkomensverlies door arbeidstijdverkorting niet nodig: iedere werkende gaat van een gehuwden- naar een ongehuwdenniveau. In dit geval is van kostenstijging geen sprake.

Is dit uitgangspunt niet acceptabel, dan wordt het inkomensverlies van de gehuwde man gecompenseerd door het inkomen van zijn vrouw. Het inkomensverlies van alleenstaanden wordt gedeeltelijk gecompenseerd door een lagere belastingdruk, gedeeltelijk uit produktiviteitsverbetering en daling van sociale premies; een deel wordt niet gecompenseerd maar wordt beschouwd als betaling voor extra vrije tijd. Het kostenpeil zal niet of nauwelijks stijgen omdat arbeidstijdverkorting gepaard gaat met produktiviteitsstijging en vermindering van sociale premiedruk die de kostenverhogende invloeden van arbeidstijdverkorting grotendeels opvangen. De inkomensverdeling gemeten naar inkomen per gezinslid wordt genivelleerd. In de overgangperiode waarin de kortere werkdag geleidelijk zou moeten worden gerealiseerd zullen niet alle (echt-)paren kans zien beiden full-time op de arbeidsmarkt te participeren. Indien het inkomensverlies van de man niet wordt gecompenseerd door inkomen van de vrouw en gezinnen daardoor een inkomen zouden krijgen beneden het peil van het huidige minimumloon, zou een aanvullende uitkering krachtens de Algemene Bijstandwet noodzakelijk zijn.

Tot slot dit. Ik ben me ervan bewust dat veel van wat dit artikel bevat kan worden uitgediept. Aan de Universiteit van Amsterdam is daartoe een studiegroep geformeerd. Het is dringend gewenst dat ook de overheid en de sociale partners daar hun bijdrage aan leveren. Arbeidstijdverkorting lijkt me onmiskenbaar de grote kwestie te worden in de komende discussies over het sociaal-economische beleid. Iedere politieke groepering die zich zelf serieus neemt moet voorts goed beseffen dat het volstrekt onaanvaardbaar is dat het leven van de vrouw en haar ontplooiing als sluitpost kan fungeren in het maatschappelijk gebeuren. Het gaat niet aan de vrouw als conjuncturele stoplap op de arbeidsmarkt te gebruiken en haar (met pijn!) een slecht betaald, oninteressant, deeltijd-„baantje” toe te staan. De vrouw wil als volwaardig lid van de maatschappij worden beschouwd, ook op de arbeidsmarkt.

M. Bruyn-Hundt

Appendix

Berekening arbeidsaanbod uit de staten 9 en 11 van de Arbeidskrachtentelling 1975.

Arbeidstijd van werkzame mannen en vrouwen (x 1.000) per week

Deeltijdwerkers: 811	170 × 10 uur = 1.700 uur 261 × 19 uur = 4.959 uur 262 × 29 uur = 7.598 uur 118 × 36,5 uur = 4.307 uur
Volledige baan: 3.736	2.874 × 41,5 uur = 119.271 uur 220 × 46,5 uur = 10.230 uur 642 × 55 uur = 35.310 uur 183.375 uur

183.375: 40 = 4.585 manweken × 1 jaar = 4.585 manjaren (x 1000).

Potentiële arbeidstijd van werklozen (x 1.000) per jaar

Mannen	107 x 1 manjaar = 107 manjaren 15 x $\frac{27}{40}$ a) manjaar = 10 manjaren
Vrouwen	22 x 1 manjaar = 22 manjaren 14 x $\frac{22}{40}$ a) manjaar = 8 manjaren 147 manjaren

a) Gewogen gemiddelde.

Het totale arbeidsaanbod bedraagt 4.585 + 147 = 4.732 manjaren (x 1.000).

In totaal bieden zich volgens staat 9 en 11 3.736 werkzamen + 129 werklozen = 3.865 (x 1.000) full-timers aan. Uit staat 6 van de arbeidskrachtentelling 1975 is op te maken dat 2.264 (x 1.000) gehuwde vrouwen beneden de 65 jaar in het geheel niet buitenshuis werken.

Bij een verkorting van de werkdag vermindert het arbeidsaanbod in manjaren van de 3.865 full-timers, neemt het arbeidsaanbod in manjaren van de 2.264 gehuwde vrouwen toe en verandert het arbeidsaanbod van part-timers

Berekening van het arbeidsaanbod in manjaren (x 1.000) bij verschillende veronderstellingen omtrent de lengte van de arbeidsdag

	6 uur	5,5 uur	5 uur
Vermindering arbeidsaanbod			
Full-timers: 3.865	$\times \frac{10}{40}$ manjaar = 966	$\times \frac{12,5}{40}$ manjaar = 1.208	$\times \frac{15}{40}$ manjaar = 1.449
Part-timers: 118	$\times \frac{6,5}{40}$ manjaar = 19	$\times \frac{9}{40}$ manjaar = 27	$\times \frac{11,5}{40}$ manjaar = 40
	262	$\times \frac{1,5}{40}$ manjaar = 10	$\times \frac{4}{40}$ manjaar = 26
	985	1.245	1.515
Vermeerdering arbeidsaanbod			
Gehuwde vrouwen: 2.264	$\times \frac{30}{40}$ manjaar = 1.698	$\times \frac{27,5}{40}$ manjaar = 1.557	$\times \frac{25}{40}$ manjaar = 1.415
Part-timers: 170	$\times \frac{20}{40}$ manjaar = 85	$\times \frac{17,5}{40}$ manjaar = 74	$\times \frac{15}{40}$ manjaar = 64
	261	$\times \frac{11}{40}$ manjaar = 72	$\times \frac{8,5}{40}$ manjaar = 55
	262	$\times \frac{1}{40}$ manjaar = 7	$\times \frac{6}{40}$ manjaar = 39
	1.862	1.686	1.518
Per saldo vermeerdering arbeidsaanbod:	+877	+441	+3
In % van 4.732 manjaren	+18,5%	+9%	+0,06%

Met behulp van de Arbeidskrachtentelling 1973 is geschat dat van de 2.264.000 gehuwde vrouwen 880.000 een kind jonger dan 6 jaar hebben. Bij uitsluiting van deze 880.000 vrouwen is de toetreding tot de arbeidsmarkt beperkt tot 2.264.000 - 880.000 = 1.384.000 vrouwen. Als alleen de gehuwde vrouwen met een jongste kind van 6 jaar of ouder tot de arbeidsmarkt toetreden, wordt de verandering in het arbeidsaanbod (x 1000) in manjaren bij een arbeidsdag van verschillende lengte als volgt:

x 1.000 manjaren	6 uur	5,5 uur	5 uur
Vermeerdering in manjaren volgens bovenstaande berekening	+877	+441	+3
Vermindering wanneer 880 gehuwde vrouwen minder toetreden	$\times \frac{30}{40} = -660$	$\times \frac{27,5}{40} = -605$	$\times \frac{25}{40} = 550$
Verandering arbeidsaanbod in manjaren	+217	164	547
Idem in % van 4.732 manjaren	+4,5%	3,5%	11,5%

Vacatures

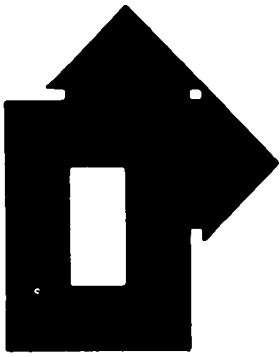
Functie: Blz.

ESB van 18 oktober

Economisch onderzoek(st)er voor het Bureau Economische Zaken van de afdeling Algemene en Juridische Zaken van de Provincie Gelderland te Arnhem	1054
Economisch medewerk(st)er voor de afdeling algemene zaken en onderwijs van de secretarie van de Gemeente Assen	1061
Hoogleraar in de bedrijfskunde (i.h.b. de economische aspecten daarvan) m/v voor de Rijksuniversiteit Groningen	1074
Statistisch medewerk(st)er op de afdeling coördinatie planning en onderzoek van de gemeentesecretarie te Zoetermeer	1075
Secretaris arbeidsmarkt en onderwijs voor de Sociaal Economische Raad	1076
Bedrijfs econoom of bedrijfskundige voor het Buitenslands Bedrijf van de Amro Bank (afdeling organisatie en automatisering buitenland) Amsterdam	II,
Econoom/econometrist voor de afdeling Controlling van het Sociaal Fonds Bouwnijverheid te Amsterdam	III

ESB van 25 oktober

Academicus met onderzoekervaring voor het verrichten, het coördineren en het stimuleren van planologisch onderzoek in het bijzonder t.b.v. de ruimtelijke ordening in Nederland voor het Planologisch Studiecentrum TNO te Delft	1084
Regionaal econoom voor de sector Economisch Onderzoek van de afdeling Economische Zaken der Gemeentesecretarie van de Gemeente 's-Gravenhage	1094
Wetenschappelijk medewerk(st)er t.b.v. de vakgroep algemene leer en geschiedenis van de economie aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg	1103
Econometrist of wiskundige als hoofd van de afdeling Informatica van het Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid te Amsterdam	1104
Medewerker beleidscoördinatie (mnl./vrl.) t.b.v. het Directoraat-Generaal van het Verkeer (DGV) Staf-bureau Coördinatie NS-Zaken, Sectie Accountancy voor het Ministerie van Verkeer en Waterstaat	III
Hoofd afdeling organisatie (mnl./vrl.) t.b.v. de Directie Organisatie Rechtspleging en Rechtshulp voor het Ministerie van Justitie	III
Hoofd afdeling Financiële en Beheerszaken (mnl./vrl.) t.b.v. de Directie Organisatie Rechtspleging en Rechtshulp, Hoofdafdeling Algemene Rechtshulp voor het Ministerie van Justitie	III

Het paradijs van de „nuttige werkloosheid”

A. F. VAN ZWEEDEN

„Aan de mensen wordt verteld dat zij hun banen nodig hebben, niet zozeer voor het geld, als wel voor de diensten die aan hen verleend worden”. In onze marktintensieve samenleving wordt de dienstverlening geprofessionaliseerd. Voor elke dienst die door deskundigen wordt aangeboden dient een behoefte te worden gewekt. Elke nieuwe, door vaklui goedgekeurde behoefte, wordt vertaald in een recht. De politieke druk voor het vaststellen van elk recht doet nieuwe banen en consumptiegoederen ontstaan. Elke nieuwe baan neemt de legitimiteit weg van werk dat tot dan toe door werklozen werd gedaan. Arbeid betekent niet langer creatie van een waarde, maar is voornamelijk een baan, een sociale relatie. Werkloosheid betekent „droevige nutteloosheid” in plaats van de vrijheid om dingen te doen, die voor je zelf of voor je burens nuttig zijn.

Aldus de visie van beeldenbestormer Ivan Illich, die na zijn pleidooi voor een ontscholing van de maatschappij en zijn aanvallen op de geneeskunde, in zijn essay *Het recht op nuttige werkloosheid* 1) beschrijft hoe de industriële groei „modernisering van de armoede” tot gevolg heeft. Ook in dit boek blijven de professionele beroepen het voornaamste mikpunt van zijn kritiek.

Illich concentreert zich op de processen die de mensen afhankelijk maken van de massaproductie van goederen en diensten. Naar zijn oordeel treedt „gemoderniseerde armoede” op als de intensiteit van marktafhankelijkheid een bepaalde drempel heeft bereikt. Er ontstaat een frustrerende overvloed die degenen die erdoor worden beïnvloed, berooft van hun vrijheid en vermogen tot creatief leven. Het produktiestelsel, zo luidt zijn sterk aan Marx herinnerende stelling, brengt geen gebruikswaarden voort maar marktwaarden. Wan-

neer Illich spreekt van „nieuwe armoede” bedoelt hij een armoede in de overvloed aan commerciële goederen en diensten die de mensen worden opgedrongen door wat hij het „radikale monopolie” van de industriële produktiewijze noemt.

De Franse socialist Jacques Attali, een econoom, heeft het wezen van de kapitalistische produktiewijze eens „het creëren van vernietigers van goederen genoemd”. De lange golven van op- en neergang in de industriële economie zouden worden bepaald door de mate waarin het kapitalisme erin slaagt nieuwe consumenten te produceren. Toen de op de nieuw gecreëerde behoefte aan verplaatsing gebaseerde welvaartsgolf van 1893-1920, die gedragen werd door het „radikale monopolie” van de automobiële industrie was weggeëbd, organiseerde het kapitaal de behoefte aan zelfverzorging en werd de productie van huishoudelijke apparaten, televisie en hi-fi geluidsapparatuur de draaggolf voor een nieuwe groei.

De visies van Attali en Illich raken elkaar wanneer de laatste stelt dat „een leven zonder verslavende toeneming van verbruiksgoederen beschouwd wordt als onmogelijk of misdadig”. Het systeem legt immers de dwang op om de goederen en diensten die het voortbrengt te consumeren, letterlijk te vernietigen, om de continuïteit van productie en werkgelegenheid te verzekeren. „De organisatie van werkgelegenheid, vakkennis, opbouw van bestaansmiddelen, van regels en invloed doet eerder dienst als verbruiksartikel dan als activiteit. . . . Waar de schaduw van economische groei ons ook treft, wij blijven nutteloos achter tenzij wij functioneren in een baan of deelnemen aan de consumptie . . .”.

De grote frustratie van de hedendaagse werkloosheid is niet zozeer het verlies van koopkracht, als wel de veroordeling

tot nutteloosheid, aldus Illich. Wat telt in een marktintensieve samenleving is niet de poging om te voldoen, maar het koppelen van de arbeidskracht aan kapitaal. Wat telt is niet het verkrijgen van een bevrediging die voortvloeit uit een handeling, maar het verwerven van de status die verbonden is aan het regelen van de productie. Werk is slechts productief, respectabel en waardevol voor de burger, als het werkproces is uitgedacht, begeleid en gecontroleerd door een professionele vertegenwoordiger, die verzekert dat het werk op een gestandaardiseerde manier voldoet aan een bepaalde behoefte.

Illich bepleit een samenleving die een sobere levensstijl verlangt en waarin de mensen hun technieken en werktuigen voornamelijk gebruiken om gebruikswaarden voort te brengen die niet gemeten zijn door „professionele behoeftenmakers”. Hij spreekt van een „samenlevingsversobering”, die de vrijheid en rechtvaardigheid van zulke werktuigen beschermt. Met zulke, door veelzeggende gedachtenstreepjes samengestelde woordverbindingen heb ik veel moeite. Illich, of zijn vertaler, maakt mij niet duidelijk wat ik mij daarbij moet voorstellen. Het lijkt mij, dat Illich de moderne technologie in elk geval niet wil uitbannen en geen terugkeer naar een primitieve samenleving, gebaseerd op het nobele handwerk, propageert.

Attali ziet in de moderne techniek, in het bijzonder de micro-elektronica, een middel om nieuwe consumenten van zelf-doe- en zelf-bewakingsapparatuur te produceren die het kapitalisme over zijn laatste grote inzinking moeten helpen. De „chip”, die nog onvoorstelbare hoeveelheden arbeid zal „vrij” maken, lijkt nu juist de voorwaarden te scheppen voor het ontstaan van talloze nieuwe specialismen, gericht op het scheppen en controleren van nog onontdekte behoeften en het programmeren van een dienstverlening die alle dimensies van onze cul-

Indien u niet álles op economisch gebied kunt lezen, dan kunt u *ESB* onmogelijk missen.

1) Ivan Illich, *Het recht op nuttige werkloosheid*, Het Wereldvenster, Baarn, 1978, vertaling R. L. Uiterwijk.

tuur zal omvatten. De oververzadiging van de consument met goederen en diensten zal dan overtroffen worden door een oververzadiging met informatie. Werkgelegenheid zal in de industrie en de commerciële diensten een uitermate schaars goed worden.

In de visie van Illich kan dat nauwelijks als een kwaad worden aangemerkt, omdat de thans beschikbare werkgelegenheid de mensen nauwelijks kan bevredigen. Zinvol werk zou dan moeten worden gevonden in diensten die nu niet als werk worden beschouwd dat bijdraagt aan de toegevoegde waarde van de produktie. Het organiseren van deze diensten in de kwartaire sector vergt echter

een professionalisering die deze arbeid weer zal omtoveren in een marktwaarde. Institutionalisering van de maatschappelijke dienstverlening is niet te verenigen met Illich' pleidooi voor „nuttige werkloosheid”. Wetenschap en techniek, zegt hij, moeten ten dienste staan van een effectievere produktie van gebruikswaarden. De toepassingen van de wetenschap en het ontwikkelen van de techniek vereisen echter een organisatie die de kapitalen, de hersenen en de arbeidskracht bijeen kan brengen. Een groot deel van deze inspanning zou moeten worden gericht op het produceren van gebruikswaarden die per definitie niet verhandelbaar zijn. De waarden hebben

geen prijs, zodat een groot deel van de produktie aan de marktsector zal worden onttrokken.

De consequentie van Illich' denkbeelden is een sterk gecentraliseerde verdeling van hulpbronnen, voedsel en banen en daarmee ook een regulering van de behoeften. Het is niet eens zo onwaarschijnlijk dat we in de post-industriële samenleving naar een dergelijke soort sociale organisatie zullen toe groeien. Daarin zullen de mensen dan inderdaad minder afhankelijk zijn van de markt, maar misschien meer van de bureaucratie.

A. F. van Zweeden

De Interfaculteit der actuariële wetenschappen en econometrie vraagt t.b.v. de vakgroep econometrie en wiskundige economie een

econoom of econometrist (m/v)

Hoewel de voorkeur uitgaat naar een aanstelling voor de volledige werktijd is deeltijdse aanstelling niet uitgesloten.

Tot de taken behoren:

- het geven van onderwijs aan prekandidaten alsmede het begeleiden van projectgroepen
  - het verrichten van wetenschappelijk onderzoek.
- In verband met de samenstelling van de vakgroep gaat de voorkeur uit naar iemand met belangstelling voor empirisch onderzoek
- het deelnemen aan beheerstaken.

Aanstelling zal geschieden, in tijdelijke dienst met uitzicht op een vast dienstverband na de proefperiode, conform de richtlijnen rangenstelsel wetenschappelijk medewerkers.

Inlichtingen kunt u inwinnen bij
drs. R. G. Kreijger,
telefoon 020 - 525 4285.
Uw sollicitatie kunt u richten aan
prof. dr. H. Neudecker,
Jodenbreestraat 23, kamer 3366,
1011 NH Amsterdam,
onder nummer 2131.

Universiteit van Amsterdam

Boeken nieuws

P. Nijkamp en C. Verhage (red): Ruimtegebruik en milieu. Van Gorcum, Assen/Amsterdam, 1977, 163 blz., f. 28.

In deze bundel „is gestreefd naar een verder doordenken van de consequenties van het (...) keuzevraagstuk voor het grondgebruik, de landinrichting en het milieu. Daarom wordt relatief veel aandacht besteed aan afwegingsprocessen ten aanzien van diverse functies en toepassingen van de ruimte en het milieu”. In deze in het voorwoord genoemde opzet is de redactie goed geslaagd. Lezing van de negen hoofdstukken maakt ook duidelijk hoe verschillend er onder de schrijvers — economen, biologen en ingenieurs — over deze keuzevraagstukken wordt gedacht.

Zo maakt *Bouma* duidelijk, dat met behulp van de monetaire noemer het probleem van de belangenafweging van de gebruiksvormen van de open ruimte niet oplosbaar is. Hij zoekt derhalve naar andere beslissingsmodellen. Voor de inrichting van een concreet gebied komt *Bouma* dan uiteindelijk tot de keuze van een „goals-achievement”-analyse, zoals deze wordt toegepast in een studie over Midden-Brabant. Deze modellen verdienen de voorkeur; ze laten ruimte voor een zo correct mogelijke procedure van collectieve besluitvorming. Bij de invulling van zo'n model ontstaan echter nogal wat problemen, waardoor men ook zijn twijfels kan hebben aan de werkelijkheidswaarde van de uitkomst. In ieder geval geeft het artikel een goed inzicht in de problemen die men ontmoet als men als econoom iets wil zeggen over de optimale inrichting van een gebied.

In het tweede hoofdstuk behandelt *Nijkamp* allerlei pogingen, die ecologen hebben verricht om te komen tot de waardering van het milieu. De monetaire waarderingmethoden, zoals die door ecologen zijn ontwikkeld, overtuigen de econoom niet zo snel. Volgens *Nijkamp* verdient de energetische waarderingmethode een redelijk perspectief, terwijl daarnaast een ecologische kwaliteitswaardering een redelijk goede methode is. Bij de energetische waarderingmethode wordt de primaire productie in het ecosysteem als uitgangspunt voor de waardering gekozen. Men dient zich echter wel bewust te zijn van het feit, dat voedselarme gebieden bij deze methode laag scoren. In Nederland worden deze gebieden door biologen juist hoog gewaardeerd. Deze en andere bezwaren komen in het artikel aan de orde.

Van de Maarel geeft in hoofdstuk 3 een

uitgebreide uiteenzetting over de opzet van het WERON, het Werkproces Ruimtelijke Ordening Nederland, dat voor het eerst in de *Oriënteringsnota* ten tonele is gevoerd. Deze uiteenzetting is zeer compact geschreven en vraagt daardoor de nodige studie, vooral als men de achtergronden goed wil doorzien. In dit verband lijkt het van belang, dat het WERON, zoals het wordt beschreven, voor een belangrijk deel is gebaseerd op de zogenaamde relatietheorie van Van Leeuwen. Deze theorie heeft veel waardering gevonden (Van Leeuwen kreeg ere- en doctoraat voor). Maar verscheidene biologen (vooral zoölogen) staan nogal kritisch tegenover deze theorie. Het is dan ook de vraag of dit WERON-model wel zo geschikt is voor de ruimtelijke inrichting van ons land.

Hartman bekijkt de positie van de landschapsarchitect in de ruimtelijke ordening. Het zal wel geen verwondering wekken, dat hij tot de conclusie komt, dat ook door de overheid weinig werkelijke aandacht aan het landschap wordt besteed. Een bespreking van de *Verstedelijkingsnota*, de *Structuurschets voor de verstedelijking* en het *Streekplan Rijn en Gouwe* maakt duidelijk wat er in de praktijk zoal kan gebeuren. Geen opwekkende literatuur vanuit de alledaagse praktijk.

In hoofdstuk vijf gaat *Udo de Haes* in op het autoverkeer als bedreiging van het natuurlijke milieu. Deze bedreiging wordt punt voor punt besproken. Daarna wordt ingegaan op de betekenis van de nationale parken en landschapsparken. Deze potentiële parken worden in sterke mate bedreigd door wegeaanleg. In dit verband, meent *Udo de Haes*, dient men over te gaan van defensieve natuurbescherming naar een actief milieubeheer. Vermindering van het autoverkeer is volgens hem de enige oplossing. Op die manier wordt natuurbescherming een meer maatschappelijke zaak, mede ten behoeve van zaken als veiligheid en de structuur van steden. Landschapsparken kunnen op deze manier een beginpunt worden van een maatschappelijke vernieuwing. Concrete uitwerkingen zijn verricht voor het gebied tussen Leiden en Den Haag.

Botterweg, *Klaassen* en *Vogelaar* doen in het volgende hoofdstuk een poging een model te presenteren, dat voor het onder-

bouwen van een recreatiebeleid kan worden gebruikt. Dit SPAMOR-model biedt goede mogelijkheden voor een dergelijk beleid voor zover het de recreatie per auto betreft. In het model wordt alleen naar de auto gekeken, „omdat dit het belangrijkste verplaatsingsmiddel is dat voor de openluchtrecreatie wordt gebruikt”. Bij het gebruik van zo'n model is er dan ook sprake van geheel andere uitgangspunten dan bij *De Haes*.

Verhage bespreekt in hoofdstuk zeven verschillende mogelijkheden om iets te zeggen over de waarde van gebieden voor openluchtrecreatie. Hij zoekt daartoe naar de behoefte aan recreatie. Enkele uit de literatuur bekende methoden — consumentensurplus, monopolistische opbrengst, latente recreatievoorkeur, collectieve voorkeuren en psychologische keuzetheorie — passeren de revue. Vooral de laatste methode ontvangt veel aandacht en biedt interessante mogelijkheden.

Nijkamp verricht in het volgende hoofdstuk een analyse van milieuprofielen en ruimtelijke mobiliteit. Deze mobiliteit wordt toegespitst op migratie, toerisme en pendel. Uit een onderzoek omtrent migratie wordt duidelijk dat migratie wordt beïnvloed door een verschil in milieuprofiel van regio's. Voor toerisme en pendel wordt een model uitgewerkt. Het ontbreken van adequate statistische informatie wordt als een groot gemis gevoeld.

In het laatste hoofdstuk geeft *Tideman* een beschrijving van de ontwikkeling van het toerisme in de laatste jaren en een verwachting voor de ontwikkeling tot 1980. Hoe *Tideman* aan de gegevens voor de periode tot 1980 komt, is onduidelijk. De stelligheid waarmee deze onbekende prognose tot realiteit wordt omgevormd, vind ik nogal hinderlijk. Bijvoorbeeld: „Het aantal verblijfsdagen (...) in 1980 zal (!) maar ruim 2% boven het niveau van 1973 liggen”.

Als algemene conclusie kan gelden, dat het boek zeker de moeite van het lezen en het bestuderen waard is. Als men goed leest, wordt al snel duidelijk, dat uitgangspunten ook onder economen nogal verschillen. Dit vergroot de waarde van het boek in hoge mate. Het ware m.i. echter beter geweest als bijvoorbeeld door de redactie aan deze verschillen in uitgangspunten en de keuzeproblemen die zich daarbij voordoen expliciet in een apart hoofdstuk aandacht zou zijn besteed. Daardoor zou de toegankelijkheid van deze problematiek, die ik als zeer belangrijk beschouw, zijn vergroot.

Daarnaast vind ik dat te weinig expliciete aandacht is besteed aan de gevoerde discussie over de moeilijkheden bij het toepassen van biologische concepties in de ordening van de ruimte. In het artikel van *Van de Maarel* wordt bijvoorbeeld wel enige literatuur over het voor en tegen van milieukartering en dus mi-

lieuwaardering genoemd, maar er wordt te onvolledig op ingegaan. Het gevolg is, dat de lezer, die niet van deze tegenstellingen op de hoogte is, gemakkelijk een onjuiste indruk kan krijgen over de samenhang der problemen.

Ten slotte ben ik van mening dat het gewenst zou zijn geweest als een apart hoofdstuk zou zijn besteed aan de onvolkomenheden van het prijsmechanisme als het gaat over de onderkende problemen. Weliswaar zegt Bouma hierover in zijn artikel behatenswaardige zaken, maar de ervaring leert mij dat op deze punten bij economen vaak verwarring bestaat, zeker bij economiestudenten. Een expliciete behandeling

van deze problemstelling zou ik hebben toegejuicht.

Bij dit soort boeken kom ik steeds weer tot de conclusie, hoe moeilijk het is in enkele tientallen bladzijden een probleem goed te beschrijven. Men is hierdoor vaak gedwongen te compact te schrijven. Literatuurlijsten moeten dan dit manco overnemen.

Al met al is het een bundel over een belangrijk onderwerp, waarin vragen worden beantwoord en vragen worden opgeroepen. Zulke boeken zijn de moeite van het lezen zeker waard.

Jan van der Straaten

Dr. L. J. J. van Eekelen: Beknopte inleiding tot de geldmarkt en het geldmarktbeleid. Meinema BV, Delft, 1978, 77 blz., f. 13.

Deze uitgave bevat een beknopte uiteenzetting van de aard, de functies en de werking van de geldmarkt en het geldmarktbeleid. Hoewel de auteur de uitgave in de eerste plaats heeft geschreven voor studenten in de economische wetenschappen, kunnen ook belangstellenden werkzaam in het geld-, krediet- en bankwezen d.m.v. deze publikatie hun theoretische kennis omtrent de betreffende problematiek vergroten.

Kjell Härnqvist: Individual demand for education. OECD, Parijs, 1978, 120 blz., \$ 7.

In deze publikatie presenteert Prof. Härnqvist (universiteit van Göteborg, Zweden) een theoretisch raamwerk m.b.t. de studie van de particuliere vraag naar onderwijs, aangevuld door een analyse van empirische onderzoeksresultaten op dit gebied en een toetsing ervan op de recente onderwijsontwikkelingen en -veranderingen in Zweden.

Julian Lider: On the nature of war. Saxon House, Farnborough, 1978, 409 blz., \$ 26,25.

Deze gedetailleerde studie vergelijkt de ideeën van de Sovjetunie en het Westen omtrent de „nature of war”, waarbij vooral aandacht wordt besteed aan de analytische gezichtspunten van beide kampen.

G. A. Sneep (bew.): Ziekenfondswet. Nederlandse staatswetten, Editie Schuurman & Jordens, vierde druk, Tjeenk Willink, Zwolle, 1978, 427 blz., f. 28,50.

Tekst van de wet van 15 oktober 1964, *Stb.* 392, reg. m.b.t. de regels t.a.v. de ziekenfondsverzekering, zoals laatst gewijzigd bij de wet van 14 december 1977, *Stb.* 670, met aantekeningen, uitvoeringsbesluiten, jurisprudentie enz.

Charles P. Kindleberger: Government and international trade. Essays in international finance, no. 129, International Finance Section, Princeton University, Princeton, 24 blz.

Jaap van Soest: Trustee of the Netherlands Antilles. Curaçao, 1978, 422 blz.

Studie over de geschiedenis van de Bank van de Nederlandse Antillen (1828-1978).

Wie levert? 1978. Kluwer Technische Tijdschriften BV, Deventer, 1978, 520 blz., f. 34,75.

Adressengids voor produkten, merken en diensten (21e uitgave), met o.a. trefwoordenindex, alfabetische adreslijst, adverteerdersregister, fabrieksen handelsmerken en artikelen- en branche-index.

Mr. K. M. Schreiner: Politieke samenwerking in Europa. Uitgave van het Nederlands Instituut voor Vredesvraagstukken, Den Haag, 1978, 129 blz., f. 8.

In dit boekje wordt duidelijk gemaakt dat de Europese politieke samenwerking m.b.t. een gezamenlijk beleid op terreinen die buiten de Europese Gemeenschapsverdragen vallen, bescheiden resultaten heeft opgeleverd. Er bestaat een groeiend besef dat Europa een reeks van afhankelijkheden vertoont van de buitenwereld.

Dr. A. C. Lit: Nieuwe psychiatrie. Stenfert Kroese, Leiden, 1978, 160 blz., f. 24,50.

De huidige psychiatrie mist nog steeds een gemeenschappelijke taal en een algemeen aanvaard geheel van grondslagen en doelstellingen. In andere wetenschappen probeert men m.b.t. dit probleem vaak met behulp van de algemene systeemtheorie tot een oplossing te komen. In dit boek heeft de auteur met deze methodische interdiscipline de psychiatrie verkend.

V. van Rompuy, P. de Grauwe, T. Peeters, K. Tavernier, H. van der Wee, P. van Rompuy: Inleiding tot de economie. Universitaire Pers, Leuven, 1977, 560 blz., 680 Bfr.

Dit handboek heeft in de eerste plaats op het oog een algemene inleiding te verstrekken betreffende de werking van de westerse volkshuishouding. Naast de belangrijkste begrippen denktechnieken en theorieën komen derhalve ook de doeleinden en instrumenten van de economische politiek aan bod.

ESB

Mededelingen

Symposium Nederlandse zeehavens

De Commissie Zeehavenoverleg houdt op 15 december a.s. een symposium met als thema „De Nederlandse zeehavens in perspectief”. Hierbij zullen de ontwikkeling in de transport- en industriële functie van de zeehavens aan de orde komen. Verder zal worden ingegaan op de wensen van het bedrijfsleven ten aanzien van het beleid van de overheden en het toekomstig beleid van de lokale en de Rijksoverheid. Sprekers: minister Ir. D. S. Tuijnman, Ir. S. A. Posthumus, Prof. Drs. E. H. van der Poll, Drs. R. M. Lubbers, B. W. E. de Koning, Drs. J. Riezenkamp en Ir. J. W. Tops.

Plaats: het complex Grafelijke Zalen, Binnenhof 11 te 's-Gravenhage. Aanvang: 13.30 uur. Inlichtingen en aanmelding (vóór 8 december) bij het secretariaat van de Commissie Zeehavenoverleg, Koningskade 4, 2596 AA 's-Gravenhage, tel.: (070) 26 40 11, tst. 2088.

Energiebronnen derde wereld

Op 30 november a.s. organiseren de Vereniging van Zonne-energie (ISES-Nederland), het Energieonderzoek Centrum Nederland, het Koninklijk Instituut van Ingenieurs en de Stichting Toekomstbeeld der Techniek een conferentie over het onderwerp „Duurzame energiebronnen voor de derde wereld”. Tijdens de conferentie zal een aantal voordrachten worden gehouden, waarin hierover algemene informatie wordt gegeven. Tevens zal een aantal Nederlandse instituten (Technische Hogescholen, universiteiten, TNO en industrie) verschillende in ontwikkeling zijnde systemen tonen. Het programma vermeldt ook een aantal demonstraties waaraan o.a. groepen van instituten en bedrijven meewerken.

Plaats: auditorium van de Technische Hogeschool Eindhoven. Nadere inlichtingen: Energieonderzoek Centrum Nederland, Bureau Voorlichting, Postbus 80404, 2508 GK 's-Gravenhage, tel.: (070) 51 45 81, tst. 144.

Landinrichtingsdienst

MINISTERIE VAN LANDBOUW EN VISSERIJ

Op het hoofdkantoor van de Landinrichtingsdienst gevestigd in het Rijkskantorengebouw "Westraven" is plaats voor een:

MEDEWERKER

v.d. afd. Algemene Economische Aangelegenheden

Betrokkene zal de economische aspecten van landinrichtingsplannen bestuderen, teneinde in samenwerking met collega's van andere disciplines te komen tot integrale evaluaties van deze projecten.

De werkzaamheden houden o.m. in:

- opstellen van beleidsadviezen op economisch gebied;
- verrichten van economisch onderzoek
- deelnemen aan werkgroepen;
- vervangen van het Hoofd van de afdeling.

Opleiding: Voltooide universitaire opleiding in de economische wetenschappen.

Salaris: Afhankelijk van leeftijd, opleiding en ervaring maximaal f 5.103,- bruto per maand. Vakantietoelage 8%. Voorts zijn de gebruikelijke rechtspositieregelingen van toepassing.

Algemeen: Betrokkene dient goede contactuele eigenschappen te bezitten; kennis van landbouweconomie strekt tot aanbeveling.

Kandidaten worden uitgenodigd hun schriftelijke sollicitatie te richten - binnen 10 dagen na verschijning van dit blad - aan het Hoofd Personeelszaken/Vorming en Opleiding, Postbus 20021 Griffioenlaan 2 te 3502 LA Utrecht (onder vermelding van sollicitatienummer L 129/78).

16 de rijksoverheid vraagt

hoofd projectgroep prestatiebegroting (mnl./vrl.)

voor het Ministerie van Economische Zaken
t.b.v. de Directie Financiën

Taak: leidinggeven aan de werkzaamheden van de projectgroep; opzetten en invoeren van een systeem van prestatiebegroting; afstemmen op gelijksoortige activiteiten bij andere ministeries; presenteren en verslagleggen zowel t.b.v. intern beheer als externe voorlichting; evalueren van projectresultaten.

Gevraagd: b.v.k. doctoraal examen bedrijfs-economie en aantoonbare belangstelling voor openbare financiën. Enige jaren ervaring in overheidsdienst strekt tot aanbeveling.

Standplaats: 's-Gravenhage.

Salaris: afhankelijk van leeftijd en ervaring
max. f 5909,- per maand.

Bovengenoemd salaris is exclusief 8% vakantie-uitkering.

Schriftelijke sollicitaties onder vermelding van vacaturenummer 8-7169/0936 (in linkerbovenhoek van brief en enveloppe), zenden aan de Rijks Psychologische Dienst, Prins Mauritslaan 1. Corr. adres: Postbus 20013, 2500 EA 's-Gravenhage.

Adverteer in

Economisch Statistische Berichten

Inlichtingen:
Roelants/E.P.R.

Postbus 53021
Catsheuvel 75, Den Haag
Telefoon 070-503300